МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЧЕРКАЩИНА ПЕДАГОГІЧНА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Колективна монографія

УДК 37(477.46)(091)(02)
Ч-45

Авторський колектив:

І. Албул, Г. Бондаренко, С. Діхтяренко, В. Ісаченко, О. Кірдан, Н. Коляда, Т. Кочубей, О. Кравченко, Н. Левченко, О. Матрос, Л. Моргай, Ю. Підвальна, В. Полєхіна, Л.Ткачук, Г. Шулдик.

Рецензенти:

Петренко О. Б., д-р пед. наук, проф., Рівненський державний гуманітарний університет;

Сейко Н. А.., д-р пед. наук, проф., Житомирський державний університет імені Івана Франка;

Кривошея І. І., канд. іст. наук, проф., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Науковий редактор:

Коляда Н. М., д-р пед. наук, проф., проф. кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державжавного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол №17 від 27.05. 2025 р.)

Ч-45 Черкащина педагогічна: історія та сучасність : кол. моногр. / І. Албул, Г. Бондаренко, С. Діхтяренко [та ін.] ; [наук. ред. Н. М. Коляда] ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2025. – 215 с.

ISBN 978-617-8571-31-3

Колективну монографію «Черкащина педагогічна: історія та сучасність» підготовлено в межах проєкту «Освіта, шкільництво і педагогічна думка Черкащини», відповідно до плану наукової діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Метою видання є оприлюднення результатів міждисциплінарних наукових досліджень та інформування громадськості про розвиток педагогічного краєзнавства крізь призму педагогічної біографіки.

Монографія стане у нагоді дослідникам у галузі педагогічної науки, соціальної роботи, а також усім, кого цікавлять міждисциплінарні проблеми педагогічного краєзнавства.

УДК 37(477.46)(091)(02)

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА …….....4

РОЗДІЛ І. Кристалізація національної ідентичності як основи української державності засобами педагогічного краєзнавства……6

РОЗДІЛ ІІ. Персоналія в історії освіти та педагогічної думки Черкащин...34

2.1. Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897 рр.)…….34

2.2. Кримський Юхим Степанович (1838-1915 рр.)……...44

2.3. Андрієвський Олексій Олександрович (1845-1902 рр.)……..46

2.4. Лучицький Іван Васильович (1845-1918 рр.)……...51

2.5. Науменко Володимир Павлович (1852-1919 рр.)……60

2.6. Грушевський Марко Федорович (1865-1938 рр.)……64

2.7. Григоріїв Никифор Якович (1883-1953 рр.)…….67

2.8. Шулежко Олександра Максимівна (1903-1994 рр.)……..119

2.9. Карпунь Федір Пилипович (1922-1997 рр.)……...121

2.10. Кагальняк Ганна Іванівна (1928-2014 рр.)……...145

2.11. Захаренко Олександр Антонович (1937-2002 рр.).....152

2.12. Кузь Володимир Григорович (1938-2019 рр.)……159

2.13. Мицик Вадим Федорович (1940-2023 рр.)…….....191

ПІСЛЯМОВА……213

АВТОРИ МОНОГРАФІЇ……214

ПЕРЕДМОВА

В епоху стрімкого накопичення інформації, розвитку теоретичних та методичних засад біографічних наукових досліджень актуальним є вивчення питань педагогічної біографіки як сфери наукової творчості, видавничо-інформаційної роботи, аналіз біографій педагогів, освітян, громадських діячів на певному історико-педагогічному етапі. Тому, одне з основних завдань української педагогічної біографіки як складника національної пам'яті – розкриття життєтворчого шляху персоналій задля цілісного представлення процесу розвитку педагогіки України.

З-поміж сучасних тенденцій розвитку української та зарубіжної освіти, педагогіки – актуалізація регіональних досліджень, що виявляється у зверненні науковців до різних аспектів педагогічного краєзнавства, мікроісторії тощо. Регіональний підхід ґрунтується на висвітленні закономірностей розвитку національної освіти та педагогічної думки на маловідомих, унікальних регіональних матеріалах.

Один із аспектів такого регіонального підходу є предметом досліджень педагогічного краєзнавства – галузі педагогічного знання про особливості розвитку освіти, науки, педагогічної думки, культури місцевого краю, вивчення, збереження та творче використання регіонального педагогічного досвіду в теорії та практиці сучасних освітніх закладів.

Вивчення наукових проблем педагогічного краєзнавства, освіти і педагогіки в контексті історії та сучасності – предмет досліджень наукових шкіл («Актуальні проблеми соціального виховання в теорії та історії педагогіки», «Актуальні проблеми освіти і виховання: історія, сучасність, перспективи») та Науково-дослідної лабораторії «Педагогічне краєзнавство Черкащини», що діють в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

З метою актуалізації регіональної наукової проблематики, вивчення маловідомих сторінок педагогічного краєзнавства науковці Уманського

державного педагогічного університету імені Павла Тичини у 2022 році започаткували новий дослідницький проєкт – «Освіта, шкільництво і педагогічна думка Черкащини». В межах проєкту створено та постійно оновлюється інформаційно-бібліографічний електронний ресурс «Черкащина педагогічна» (http://surl.li/rdgcvs) та підготовлено колективну монографію «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні» (2022). Підготовка видання здійснювалася відповідно до плану наукової діяльності Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН України та МОН України та держбюджетної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (реєстраційний номер 0119U103978), що виконувалася в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (2020-2022).

Наступне видання – колективна монографія «Черкащина педагогічна: історія та сучасність». До участі в підготовці видання долучилися науково-педагогічні працівники Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та інших закладів вищої освіти, наукових установ України.

Монографія стане у нагоді дослідникам у галузі педагогічної науки, соціальної роботи, а також усім, кого цікавлять міждисциплінарні проблеми педагогічного краєзнавства.

Від авторів монографії
«Черкащина педагогічна:
історія та сучасність»

НИКИФОР ЯКОВИЧ ГРИГОРІЇВ (1883 – 1953 рр.)[1]

ЛІЛІЯ МОРГАЙ
доктор філософії, доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID 0000-0002-6550-1389
E-mail: morgai.liliya@gmail.com

Никифор Якович Григоріїв – видатний учитель, педагог, історик і громадський діяч України. Народився 9 лютого 1883 р. в с. Бурти Черкаського повіту на Київщині. У бідній родині сільського вчителя Якова Карповича Григоріїва та дяківни Теодори (Федори) Тетеренчук він був тринадцятою дитиною. Однак за три роки десятеро сестер та братів, а також матір померли від хвороб: «1885 року по містечку Бурти прокотилася хвороба і протягом двох тижнів померло 8 моїх братів і сестер.

У 1894 р. Н. Григоріїв закінчив школу у м. Буртах і вступив до сільськогосподарської школи в м. Городищі, що на Черкащині.

У лютому 1902 року Н. Григоріїв приїхав до Києва в пошуках роботи. Живучи у свого товариша Федора Литвина, він познайомився із секретарем Київського сільськогосподарського товариства, економістом, демократом-народником Тихоном Івановичем Осадчим. Саме він відіграв велику роль у формуванні політичних поглядів Н. Григоріїва. Завдячуючи спілкуванню з Т. Осадчим Н. Григоріїв став переконаним матеріалістом, почав вивчати суспільствознавчі дисципліни, почав цікавитися політикою.

З 1902 по 1904 рр. Н. Григоріїв був членом партії соціалістів-революціонерів, учасники якої вдстоювали інтереси українського селянства, боролися за поширення освіти серед народу.

У свій 21 рік Н. Григоріїв зробив перший важливий, цілком свідомий вибір життєвого шляху – служити своєму народові через поширення освіти.

Свою педагогічну діяльність педагог розпочинає з 1904 р., саме тоді Н. Григоріїв починає працювати у вищій початковій школі в невеличному

[1]Никифор Якович Григоріїв. URL: https://fspo.udpu.edu.ua/%d0%bd%d0%b8%d0%ba%d0%b8%d1%84%d0%be%d1%80-%d1%8f%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%87-%d0%b3%d1%80%d0%b8%d0%b3%d0%be%d1%80%d1%96%d1%97%d0%b2/

повітовому містечку Сквирі, що на Київщині. Працюючи у Сквирі, педагог стає одним із найулюбленіших учителів у школі, бо ніколи не перевантажував дітей. Потім педагог починає працювати у Бердичеві.

Саме Бердичівський період у діяльності педагога вважається найактивнішим у педагогічній діяльності Н. Григоріїва. Наприкінці 1904 р. у Бердичеві він активно включається у «Київське Товариство грамотності» – це було єдине легальне товариство, де можна було вести українську пропаганду.

До Товариства приєдналася місцева інтелігенція. А загалом, це було об'єднання вчителів, діячів народної освіти, широкої громадськості, завданням яких було сприяти наукові й розробці педагогічних проблем, питань освіти й виховання підростаючих поколінь

9 лютого 1906 р. Н. Григоріїва переїздить на інше місце працевлаштування, а саме у м. Літин, що на Поділлі. У Літині Н. Григоріїв активно продовжує свою боротьбу за відновлення українського, саме це було змістом його життя і відмовлятися від цього він не хотів, незважаючи ні на які погрози зі сторони влади. Працюючи у Літині, Н. Григоріїв разом із К. Томіліним відкривають філію Товариства грамотності та бібіліотеку-читальню, бібліотеку однодумці заповнили українськими книгами.

Проживаючи у м. Літині, Н. Григоріїв записується на вчительські курси у Києві. Метою курсів було викладання у школах таких предметів як українська мова та історія. Дані ведення цих предметів у школах пройшли досить добре без компромісів. Було створено спеціальну комісію про перехід до навчання в початкових школах українською мовою.

У 1907 р. «за неспокійну і підозрілу поведінку» Н. Григоріїв був переведений у двокласну школу до м. Кам'янця-Подільського. Будучи в Кам'янці, педагог не залишає своєї справи і продовжує таємно читати українською мовою публічні лекції на соціально-політичні, історичні, літературні та національні теми в Пушкінському Народному домі та інших культурно-освітніх установах. Педагог починає викладати у школі російську мову та історію, також читає на 2-річних педагогічних курсах та в комерційній школі – всесвітню і російську історію, а на літніх курсах для вчителів – педагогіку та методику навчання рідної мови.

Н. Григоріїв декілька років викладав на літніх курсах педагогіку і методику навчання рідної мови для народних учителів. Під час занять він обговорював необхідність навчання дітей рідної мови. На курсах педагог мав нагоду не лише спостерігати загальне революційне піднесення, а й легко використовувати його для національної пропаганди.

У 1907 р. Н. Григоріїв був запрошений на організаційні збори товариства «Просвіта».

У 1909 – 1910 роках Н. Григоріїв пише свою відому роботу «Мораль (Природа, зміст, історія та її норми)», а через два роки ця праця виходить у «Благодійному товаристві дешевих і корисних книжок» у Петрограді.

У 1910 р. в Кам'янці Н. Григоріїв очолює місцевий нелегальний гурток Товариства українських поступовців (ТУП).

Під час Першої світової війни Н. Григоріїв потрапляє на службу до російського війська, як він сам говорив «із твердим наміром саботувати, готувати революцію». Перебуваючи в армії з серпеня 1915 по лютий 1917 рр., він не полишив своєї науково-просвітницької діяльності.

У 1915 р. педагог стає одним із керівників Товариства українських поступовців, делегатом кількох з'їздів ТУПа в Києві.

Не обійшв увагою Н. Григоріїв революцію 1917 – 1921 рр., про яку педагог багато написав, зокрема праці «Якої республіки треба бідним людям» (1917 р.); «Хто ми і що нам робити» (1917 р.); «Фатальна помилка революції» (1921 р.); «Революція і після неї» (1923 р.); «Українська боротьба за державу в роках 1917–1921 рр. Чому українці не вдержали своєї держави» (1934 р.).

У 1917 р. педагог працював над проблемою українізації війська. Входить до «Товариства імені Павла Полуботка», очолюваного М. Міхновським, де опікувався питанням культурно-освітньої роботи серед вояків. Для підвищення освітнього рівня вояків та пробудження їхньої національної свідомості в 1918 р. Н. Григоріїв видає книгу «Історія України в народних думах та піснях», яку досить швидко розповсюдженим. У цей час педагог пише у праці «Спогади руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а як будувати свою хату (1938)».

Найважливішим досягненням цього періоду є формування Н. Григоріїва як фахівця педагога, який не залишається осторонь проблем становлення національної освіти та ролі національно-педагогічного компонента у вихованні підростаючого покоління.

Перебуваючи на державних посадах і беручи активну участь у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів, педагог пише ряд праць з історії Української революції. Після революційних подій були написані такі праці, як: «Якої республіки треба бідним людям?» (1917 р.); «Хто ми і що нам треба?» (1917 р.); «Історія України в народних думах та піснях» (1918 р.); «Українська боротьба за державу в роки 1917 – 20. Чому українці не вдержали своєї держави?» (1934 р.); «Фатальна помилка революції» (1921 р.); «Спогади «Руїнника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату» (1934 р.);

Наступним у науково-педагогічній діяльності Н. Григоріїва є період з 1918 р. до 1920 р. – становлення педагога як політичного і державного діяча, Н. Григоріїв очолював Міністерство освіти УНР. Очолюючи міністерство освіти УНР, Н. Григоріїв прийняв низку важливих адміністративних рішень (українізація освіти, друк шкільних підручників та ін.), котрі сприяли становленню національної освіти щойно проголошеної Української Народної Республіки. Найважливішим досягненням педагога у цей періоді є видання документа – «Школа на Україні» 19 серпня 1919 р., за яким у школах передбачалося викладання освітніх предметів українською мовою.

25 січня 1918 р. Н. Григоріїва призначають міністром народної освіти в кабінеті В. Голубовича. Під час перебування на цій посаді Н. Григоріїв запроваджує обов'язкове викладання в школах українською мовою (1 липня

1919 р.), видає постанову від 1 серпня 1919 р. про відкриття нових змішаних вищих початкових шкіл у 39 населених пунктах України.

Улітку 1920 р. Н. Григоріїв стає заступником голови місцевого «Господарського союзу». У листопаді 1920 р. Никифір Якович Григоріїв разом із дружиною Ганною Петрівною та дев'ятирічним сином Мирославом назавжди покинули українську землю і переїхали до Польщі.

З 1921 р. Н. Григоріїв перебував в еміграції в Чехословаччині, а у 1921 р. переїхав у Чехію. Там педагог продовжує писати свої праці виключно про український народ, багато з яких друкувалися як окремі книги та брошури значними накладами на політичні та соціологічні теми. Н. Григоріїв стає одним із засновників та керівників низки громадських, наукових і освітньо-культурницьких фундацій української еміграції, зокрема Українського громадського комітету, Українського соціологічного інституту, Української господарської академії, Українського робітничого університету.

Серед політичних праць, написаних педагогом, «Фатальна помилка революції» (1921 р.), «Народна влада на Україні» (1920 р.), «Громадське господарство» (1923 р.), «Визволення всіх трудящих» (1923 р.), «Етика і соціалізм» (1923 р.), Коротка історія земель Чехословацької республіки (1923 р.), «Партія всіх працюючих» (1923 р.), «Революція і після неї» (1923 р.), «Способи заведення соціалістичного ладу» (1923 р), «Соціалізм, хамство і правовий лад» (1923 р.).

Під керівництвом Н. Григоріїва 10 лютого 1922 року був заснований часопис «Нова Україна», який став одним із провідних українських періодичних видань Чехословаччини серед періодичних видань, а також одним із головних часописів усієї української політичної еміграції в Європі.

Вагоме значення відіграв Н. Григоріїв і у створенні Українського соціологічного інституту (Український інститут громадознавства), який був заснований у Празі 1 листопада 1924 р. Педагог очолював відділ народознавства, кабінет села, керував політичним семінаром, який користувався великою популярністю.

У грудні 1929 року в житті Н. Григоріїва сталася приємна подія. Йому було присуджено ступінь доктора соціології.

З 1938 р. Никифір Григоріїв перебував у США.

Переїхавши до США, Н. Григоріїв починає працювати в Українському робітничому союзі. У 1940 році Н. Григоріїв отримав візу для перевезення родини. У 1948 році родина Н. Григоріїва переїхала до Америки. У США Н. Григоріїв займає посаду керівника українського відділу «Голосу Америки». Працюючи на радіостанції, Н. Григоріїв одержав більшу можливість для відстоювання інтересів українського народу перед урядом США. Через ефіри «Голосу Америки» він готував ґрунт для майбутньої незалежності України навіть попри перешкоди режиму Сталіна.

Перебуваючи далеко від Батьківщини, педагог не забуває свій рідний край, свою землю, де народився, і у США очолює пресове бюро української культури.

Помер Никифір Якович Григоріїв у 1953 році.

Отже, постать Никифора Яковича Григоріїва належить до плеяди просвітників XX століття змушених емігрувати за кордон, щоб там, далеко за межами Батьківщини, дбати про долю українського народу. Він був освіченою та вихованою особистістю, водночас простою, доброю людиною, прикладом для своїх учнів. Як справжній учитель Н. Григоріїв завжди проявляв інтерес до своїх учнів.

Саме еміграційний період життя Н. Григоріїва був найпродуктивнішим. Він був позначений надзвичайно активною роботою у політичній, науковій та культурно-освітній сферах. Н. Григоріїв був активним діячем Українського громадського комітету в Празі (заступник голови). Став одним із засновників і професором Української господарської академії в Подєбрадах, Українського високого університету імені М. Драгоманова, професором Робітничого інституту, директором і професором Українського соціологічного інституту. Брав участь у фундації Українського видавничого фонду.

Перебуваючи в еміграції в Чехословаччині, а згодом і в США, Н. Григоріїв не залишався осторонь розвитку української наукової думки. Не менш активною була видавнича діяльність вченого. З-під його пера вийшов ряд наукових праць та публіцистичних статей, що стосувалися актуальних проблем українознавства. Окрім того, талановитим був Н. Григоріїв і в редакторській роботі. За його редагування вийшли номера часопису «Нової України» та різноманітних видавничих статей. У сфері громадської діяльності Никифір Якович не залишався осторонь життя української еміграції, долучаючись до членства в низці наукових та громадських інституцій. Тривалий час очолював українську службу «Голосу Америки».

Основні праці педагога

1. Гр. Наш. Автобіографічний нарис та список праць Н. Я. Григор'єва, 337 арк.
2. Гр. Наш. Визволення всіх трудящих. Прага, 1923. 341 с.
3. Гр. Наш. Етика і соціалізм. Прага, Львів, Ляйпціг, 1923. 52 с.
4. Гр. Наш. Коротка історія земель Чехословацької республіки. Прага, 1923. 171 с.
5. Гр. Наш. Народна влада на Україні. Б.М., 1922. 40 с.
6. Гр. Наш. Петлюрівщина. Прага, 1925. 24 с.
7. Гр. Наш. Про навчання дітей рідній історії. Світло. 1911. Ч. 7. С. 36–41.
8. Гр. Наш. Про навчання дітей рідній історії. Світло. 1912. Ч. 5. С. 6–18.
9. Гр. Наш. Революція і після неї. Прага – Львів – Ляйпціг, 1923. 23 с.
10. Гр. Наш. Способи заведення соціалістичного ладу. Прага – Львів – Ляйпціг, 1923. 47 с.
11. Гр. Наш. Деякі згадки екзаменатора. Світло. 1912. Ч. 9. С. 46–60.
12. Гр. Наш. Ідім хоч мандрівцями. Світло. 1911. Ч. 5. С. 59–64.
13. Григор'єв Н. Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. Львів, 1937. 262 с.

14. Григоріїв Н. (редагування). Національне питання на Сході Європи: матеріали й документи. Прага, 1925. 105 с.
15. Григоріїв Н. Всесвітня історія. Кам'янець-Подільский, 1920. Ч. 1: Стародавній світ, 1920.
16. Григоріїв Н. Державознавство. Прага, 1936. Т. 1: Історія державотворення і державопізнання; Ч. 1–2: Старосвітська доба та переходова, 1936.
17. Григоріїв Н. Історія України: виложена народними думами та піснями. Кам'янець на Поділлі: М-во преси й інформації Укр. Нар. Респ, 1919. Вип. 1.
18. Григоріїв Н. Історія України: виложена народними думами та піснями. Кам'янець на Поділлі: М-во преси й інформації Укр. Нар. Респ, 1919. Вип. 2: Козаччина. 1919. 58 с.
19. Григоріїв Н. Історія українського народу: підручник для початкових шкіл та перших класів гімназій. Київ, 1919. 340 с.
20. Григоріїв Н. Коло автономії. Нова Рада. 1917. 25 квітня.
21. Григоріїв Н. Мораль (Природа, зміст, історія та норми її). Санкт-Петербург, 1912. 191 с.
22. Григоріїв Н. Наша позиція самостійна. Прага, 1927. 25 с.
23. Григоріїв Н. Основи націознання. Вінніпег – Манітоба: Видання Української видавничої Спілки в Канаді, 1940. 71 с.
24. Григоріїв Н. Партія всіх працюючих. Прага – Львів – Ляйпціг: Вільна спілка, 1923. 20 с.
25. Григоріїв Н. Підстави української національно-державної політики. Прага – Берлін: Нова Україна, 1923. 27 с.
26. Григоріїв Н. Підстави української незалежної політики. Детройт – Мішіген, 1939. 52 с.
27. Григоріїв Н. Поляки в Україні: Польсько-українські відносини в історичній перспективі. Скрентон, 1936. 93 с.
28. Григоріїв Н. Причини міжнародного напруження. Прага, 1937. 22 с.
29. Григоріїв Н. Про навчання дітей рідної історії. Київ,1917. 38 с.
30. Григоріїв Н. Соціалізм та національна справа. Скрентон, 1938. 39 с.
31. Григоріїв Н. Соціалізм та селянство. Львів, 1923. 16 с.
32. Григоріїв Н. Соціалізм, хамство та правовий лад. Прага – Львів – Ляйпціг, 1923. 36 с.
33. Григоріїв Н. Союз трудової демократії в Америці. Детройт – Мішіген, 1945. 7 с.
34. Григоріїв Н. Творці мого «я». Трудова Україна. 1933. Ч 3. С. 8.
35. Григоріїв Н. Творці мого «я». Трудова Україна. 1933. Ч. 5. С. 14–18.
36. Григоріїв Н. Творці мого «я». Трудова Україна. 1933. Ч. 6. С. 12–14.
37. Григоріїв Н. Творці мого «я». Трудова Україна. 1933. Ч. 8. С. 14–15.
38. Григоріїв Н. Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Чому українці не вдержали своєї держави. Скрентон, 1934. 47 с.
39. Григоріїв Н. Українська національна вдача. Вінніпег – Манітоба, 1941.

61 с.

40. Григоріїв Н. Фатальна помилка революції. Прага, 1921. 14 с.

41. Григоріїв Н. Хто ми і що нам робити? Київ, 1917.

42. Григоріїв Н. Якої республіки треба бідним людям? Київ, 1917. 16 с.

43. Григоріїв Н. Історія України в народних думах і піснях. Київ, 1918. 176 с.

44. Григоріїв-Наш. Історія України, викладена народними думами та піснями. Кам'янець на Поділлі: Вид. М-ва преси й інформації Укр. Нар. Респ., 1919. С. 19–74.

45. Григоріїв-Наш. Козацький співаник з історичних пісень та дум українських. З нотами. Київ: Інформаційне бюро Армії УНР, 1919. 62 с.

46. Григоріїв-Наш. Поділля: Географічно-історичний нарис. Кам'янець-Подільський, 1919. 85 с.

47. Григоріїв-Наш. Т. Г. Масарик, його життя та діяльність. Прага, 1925. 88 с.

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

Ф. 2582. Міністерство освіти УНР

оп. 1

1. Спр. 2. Україна. – 19 серпня 1919 р., 125-127 арк.

2. Спр. 19. Документи про персональний склад співробітників

3. Міністерства і установ освіти. Т. 1 – розпорядження Уряду про прийом оформлення службовців, списки і посвідчення, що їх видано службовцям, листування по їх справах. 17 грудня 1918 – 14 листопада 1919 рр., 151 арк.

Ф. 3562. Григоріїв Ничипір (Никифір) Якович - (09.02.1883 - 05.08.1953) громадський та політичний діяч, член Української Центральної Ради, Генеральний суддя та міністр судових справ УНР (1919 – 1941 рр.).

оп. 1.

4. Спр. 1. Звернення УПСР до українського народу. – складено

5. Н. Григор'євим. Звернення до читачів «Народної волі». Відозва до всіх культурно-просвітницьких організацій Канади. Лист до американців з розглядом проблем українського руху і його перспектив у Канаді,70 арк.

6. Спр. 2. Конспекти доповідей і виступів на з'їздах 1933-1938: Конспект історії Чехословаччини; Про Підкарпатську Русь – доповідь; Трудова програма й українська Еміграція; Тези ініціативної групи міжнародних політиків, – 1933-1938 рр., 124 арк.

7. Спр. 3. Цикл лекцій «про український рух», 218 арк.

8. Спр. 4. Лекції з історії України. – Т. 1., 387 арк.

9. Спр. 4-а. Лекції з історії України. – Т. 2., 252 арк.

10. Спр. 5. Лекції на політичні теми, 93 арк.

11. Спр. 5-а. Праця «Історія українського народу», 320 арк.

12. Спр. 5-б. Рукопис праці «Історія українського народу», 406 арк.

13. Спр. 5-в «Коротка історія українського народу», 305 арк.

14. Спр. 6. Праця «Поведінка і світогляд», 422 арк.
15. Спр. 7. Праця «Поведінка і світогляд». – 1928 р., 302 арк.
16. Спр. 8. Праця «Поведінка і світогляд». – 1928 р., 290 арк.
17. Спр. 9 Праця «Два світогляди», 269 арк.
18. Спр. 9-а. Всесвітня історія. Ч. ІІ. Середні віки, 244 арк.
19. Спр. 9-б. Уривки машинопису «Всесвітня історія», 108 арк.
20. Спр. 10. Рукопис праці «Держава», 477 арк.
21. Спр. 11. Праця «Соціологічне розуміння держави» (рукопис і машинопис), 112 арк.
22. Спр. 12. Праця «Українська державно-національна традиція» (рукопис і машинопис), 247 арк.
23. Спр. 12-а. План роботи «Державознавство» та чорнові нотатки до нього, 109 арк.
24. Спр. 12-б Праці«Державознавство»: Т. 1, Ч. 2. «Середньовічна доба», 504 арк.
25. Спр. 12-в. Те саме, 341 арк.
26. Спр. 12-г. Праці «Державознавство»: Т. 2, Ч. 1. «Критика сучасних державних теорій», 200 арк.
27. Спр. 13. Рукопис статті «Хто збудує українську державність?», «Відродження національно-політичної свідомості та самоорганізації», 206 арк.
28. Спр. 14. Праця «Сучасний український рух» (30-і роки), 555 арк.
29. Спр. 15.Статті: «Встревоженная Європа», «Украинское движение», «Политический образ украинского движения» та ін., 171 арк.
30. Спр. 16. Статті: «Современное украинское движение. Материалы для осознания направления и задач украинской международной политики», «Стан українського суспільства», «Вимоги доби» (1936 р.) та інші. – др. пол. 1936-х рр., 199 арк.
31. Спр. 16. Статті: «Українська демократія та її сучасні потреби», «Проект платформи», «Українська національна вдача», «Неоправдані жертви» – 1926 р., 362 арк.
32. Спр. 18. Праці: «Україна і московщина», «Українська державна національна традиція», «Шляхта українська» – 1926 р., 244 арк.
33. Спр. 19. Статті: «Украинское движение и его международное значение, направление и перспективы», «Українська справа», «Далекосхідний конфлікт», «Держава і капітали», «Справа корених сил – Росії, Англії і СДПА» (рукопис і машинопис) та ін., 457 арк.
34. Спр. 20. Статті: «Українські і руські», «Простори розселення і кількість українців», «Сучасний український рух», «Кількість українців у Канаді» та ін., нотатки до них, 292 арк.
35. Спр. 21. Статті: «Основи політики», «Питання національних меншостей в міжнародному праві», «Листи до хліборобів», «Хто винен? (лист до працюючих)» та ін., 258 арк.

36. Спр. 22. Статті: «Україна на роздоріжжі», «Революція стихійно розбухала», «Весна української революції», «В українській Центральній Раді» та ін. – 1919р., 359 арк.

37. Спр. 23. Статті: «Усамостійнення України», «Сучасне українське суспільство», «Перше завдання», «Українське життя» та ін., 384 арк.

38. Спр. 23-а. Праця «Українське визволення», 52 арк.

39. Спр. 24. Статті: «Стан українського руху», «Сучасне міжнародне становище», «Власні форми господарства», «Велика Росія (СРСР) чи могутній Європейський схід» та ін., 317 арк.

40. Спр. 25. Статті: «Сучасні завдання українського соціалізму», «Соціалісти і війна», «Двадцятилітня наука», «Український національно-громадський зв'язок», «Суспільство і держава» та ін., 303 арк.

41. Спр. 26. Статті: «Старим оправданим шляхом», «Самокритика і самоочистка соціалізму», «А де ж соціалісти?», «Соціологічна держава», «Революційний соціалізм», «Соціалістичний конгрес», 129 арк.

42. Спр. 27. Статті: «Січові стрільці», «Самостійники і соціалісти», «Соціалісти та національна справа», «Націоналізм світовий і український», «Українські соціалісти і національно-визвольний рух», «Українські соціалісти в боротьбі за національну державу в 1917-1920 рр.», 249 арк.

43. Спр. 28. Статті: «Чому ми не вдержали своєї держави», «Більшовицьке викручування в національні справі», «Більшовицьке блудословіє в національні справі», «Соціалізм та національна справа», 190 арк.

44. Спр. 29. Праця «Українська націографія», 307 арк.

45. Спр. 29-а. Праця «Українська націографія» (машинопис), 456 арк.

46. Спр. 30. Рукописи окремих розділів праці «Українська націографія», 154 арк.

47. Спр. 31. Статті: «Серед української політичної еміграції», «До об'єднання української еміграції», «Гнила еміграція і могутня влада на Україні», «Що має робити руська еміграція» та ін., 353 арк.

48. Спр. 32. Статті: «До проблеми консолідації», «У справі консолідації», «Засади української консолідаційної акції», «Серед консолідаційної метушні», «Способи національної консолідації»та ін (1932-34рр), 157 арк.

49. Спр. 33. Статті: «Доба М. Драгоманова», «Драгоманов і соціалізм», «Драгоманівські засади визволення» та ін. (1930 р.), 262 арк.

50. Спр. 34. Статті: «Життя і діяльність Гаріка Масарика», «Гуманізм, демократія і реалізм Т. Масарика», «Современное положение Польши», «Чехословаччина й Прикарпаття», «Правда перемагає», «Громадська політична громада» та ін. – 1935-38рр., 210 арк.

51. Спр. 35. Статті: «Фашизм та його перспектива», «В боротьбі за визволення», «Націоналізм бідних і багатих», «Даремна радість»,«Емігрантська каша», 232 арк.

52. Спр. 36. Стаття «Міжнародна політика після світової війни», 706 арк.

53. Спр. 37. Рукописи статей: «Перед можливостями», «Традиційні напрямки міждержавних відносин», «Міжнародне становище», «Фактори, що витворюють напрям української політики» та ін., 311 арк.

54. Спр. 38. Статті: «Пам'яті січового стрільця», «Наші традиції», «Під прапором Т. Шевченка», «Традиційні напрямки міждержавних відносин» «Українська політична традиція», та ін., 131 арк.

55. Спр. 39. Статті: «Скрегіт зубів», «Міжнародне напруження і український рух», «Вибух російської революції», «Українське політичне життя», «Причина революції» та ін., 480 арк.

56. Спр. 40. Статті: «На переломі», «Во імя правди», «Злочинна хуторянщина», «Державні будівничі», «Скверная копия руського зарубіжного» та ін., 261 арк.

57. Спр. 41. Статті: «Московська революція на Карпатщині», «Неоправдані жертви – злочин», «Карпатщина в закордонній пресі», «Свій до свого», «Перший український дім в Празі», «Братання шляхетської Польщі з Червоною Московщиною» та ін., 121 арк.

58. Спр. 42. Статті: «Контрреволюція на Україні», «Війна мировими пактами», «Міжнародна ситуація в Європі», «Міжнародне напруження і український рух», «Трудова власність», «Трудяще селянство і робітництво», «Жертва вечірняя», «Українське політичне життя», «Сумна сатисфакція», «Питання про російську національну меншість в Польщі», «Німецькі руки в Бразилії», «Німецькі колонізаційні туги», «Держави і капітали», «Причини чехословацько-німецького напруження», «Склад національного конгресу» та ін., 280 арк.

59. Спр. 43. Статті: «Сучасне міжнародне становище», «На радіохвилях (привіт з дому)», «Збруч переміг», «Господарство і культура»та ін., 191 арк.

60. Спр. 43-а. Статті: «Конфлікт в закордонній організації УПСР». – 1925 р., 29 арк.

61. Спр. 43-б. Статті: «Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном», «Нова партійна програма», «Проект статута закордонної організації: української партії соціалістів-революціонерів», «До товаришів членів УПСР» та ін., 142 арк.

62. Спр. 43-в. Рукописи статей: «УПСР за кордоном», «Проект статуту закордонної організації УПСР», «Нова партійна програма», «До товаришів членів УПСР» та ін., 142 арк.

63. Спр. 44. Рукописи праць: «Поляки на Україні», «Боротьба з польськими привілеями в Галичині», «Польсько-український союз у 1920р.», «Прояви польського єства в часи польсько-української війни», «Боротьба з польськими привілеями в Галичині» та ін., 254 арк.

64. Спр. 45. Праця. «Історія селянських рухів», 200 арк.

65. Спр. 46. Праці: «Громадське життя», «Закони революції», 268 арк.

66. Спр. 47. Праця «Біологічне підґрунтя людських взаємовідносин», 89 арк.

67. Спр. 48. Рукопис праці «Листи до всіх працюючих», 181 арк.

68. Спр. 49. Жидівська революція, 28 с.

69. Спр. 50. Праці: «Спогади «Руїнника». Як ми руйнували тюрму народів, а як будувати свою хату». – 13 травня 1937 р., 208 арк.

70. Спр. 50-а. Статті: «Степові республіки», «Ми треті», «Треба здобути землю», «Крути», «З новим роком», «Багаті на спекуляцію», «Від страшного до смішного один крок» та ін., 190 арк.

71. Спр. 50-б. Праця «Створення живої матерії на Землі», 158 арк.

72. Спр. 51. Авторизований переказ Ничипора Григоріїва праці інженера А.Блага «Інтелігенція та її суспільне єство». – 25 березня 1938р., 288 арк.

73. Спр. 52. Авторизований переказ Ничипора Григоріїва праці інженера А. Блага «Криза інтелігенції», 167 арк.

74. Спр. 53. Рецензії на статтю В.Чернова «Философские и социологические этюды», стаття «Бажання і можливості (з приводу статті В. Винниченка «Склад національного конгресу». Рецензія та відгуки на ішші статті, 144 арк.

75. Спр. 54-а. Копія протоколу дискусії по докладу російського есера Гуревича «Про національне питання на сході Європи» на зборах представників контрреволюційних політичних партій на еміграції в Празі, 101 арк.

76. Спр. 55-а. Статті інших авторів, які Григор'єв використовував для своїх праць, 364 арк.

77. Спр. 55-б. Статті інших авторів, які Григор'єв використовував для своїх праць, 189 арк.

78. Спр. 56. Вирізки з газет і журналів, які Григор'єв використовував для своїх праць, 206 арк.

79. Спр. 57. Нотатки до статей та інших праць, 622 арк.

80. Спр. 58. Нотатки до статей та інших праць, 294 арк.

81. Спр. 58-а. Нотатки до статей та інших праць, 61 арк.

82. Спр. 59. Нотатки до статей та інших праць, 62 арк.

83. Спр. 60. Нотатки до статей та інших праць, 604 арк.

84. Спр. 61. Нотатки до статей та інших праць, 310 арк.

85. Спр. 62. Записники 1926-1932 рр., 80 арк.

86. Спр. 63. Записники 1933-1937 рр., 916 арк.

87. Спр. 64-а. Записники 1933-1937 рр., 86 арк.

88. Спр. 64-б. Щоденники 30 липня 1933 – 10 травня 1935 рр., 118 арк.

89. Спр. 65. Автобіографічний нарис та список праць Н. Я. Григор'єва, 337 арк.

90. Спр. 66. Фотокартки. – 1914 р. – 15 серпня 1944 р., 309 арк.

91. Спр. 67. Фотокартки. – 11 тпавня 1921 р. – 30 січня 1937 р., 237 арк.

92. Спр. 68. Посвідчення, уповноваження, членські книжки Н. Григоріїва; запрошення на з'їзди , листи від установ та організацій. – 2 січня 1919 – 28 грудня 1934 рр, 69 арк.

93. Спр. 69. Листування з Чехословацьким урядом про надання допомоги професорамта та вчительському складу української еміграції. – 8 лютого 1923 р. – 18 лютого 1938 рр., 84 арк.

94. Спр. 70. Листування з бюро еміграції Департаменту праці Сполучних Штатів Америки в справі одержання візи для виїзду до Сполучених Штатів. 17 березня 1923 – 5 червня 1929 рр., 11 арк.

95. Спр. 71. Листування з Українським громадським комітетом, Українським громадським видавничим фондом, Українським робітничим союзом, Товариством українських інженерів та іншими організаціями українських емігрантів в м. Празі. – 13 лютого 1922 – 6 вересня 1938 рр., 132 арк.

96. Спр. 72. Листування з видавництвом «Нова Україна», «Трудова Україна», редакційним комітетом «Народної Волі» та іншими про друк та видання книжок. – 10 жовтня 1921 – 14 листопада 1937 рр., 143 арк.

97. Спр. 73. Листування з українськими учбовими закладами в Чехословаччині в справі організації навчання, влаштування до роботи, прибуття на засідання та інше. – 4 січня 1926 – 15 березня 1938 рр., 202 арк.

98. Спр. 74. Візитні картки і запрошення від установ, 112 арк.

99. Спр. 75-а. Листування з чеським будівельним товариством «Сполечній домів» в Празі про збудування будинку для Українського національного музею і його співробітників. Кошторис і план будинку. Почато 25 січня 1928 р. – 12 листопада 1936 р., 353 арк.

100. Спр. 75-б. Листування з окружним судом в Празі в справах видань «Нової України». – 10.12.1925. – 19.08.1938 рр., 102 арк.

101. Спр. 76. Листування з чеським будівельним товариством «Сполечній домів» в Празі про ліквідацію заборгованості перед товариством за квартиру. Копія доповіді правління товариства про фінансовий стан товариства. 5 листопада 1927. – 25 жовтня 1937 рр., 142 арк.

102. Спр. 77. Рахунки з установами, в роботі яких брав участь Н. Григор'єв, 205 арк.

103. Спр. 78. Листування з В.Авраменком, М. Астаховим та іншими кореспондентами на літеру «А». – 16 липня 1928 р. – 29 жовтня 1935 р., 4 арк.

104. Спр. 79. Листування з Богацьким, Бойко, Галицьким та інш. особами на літеру «Б». Почато: 1922р.; закінчено: 939 р., 166 арк.

105. Спр. 80. Листування з С. Ємчуком та іншими кореспондентами на літеру «Є»; з Українським трудовим об'єднанням в Канаді,організацією «Оборона України в Торонто». – 10 квітня 1934 р. – 11 лютого 1938 р., 8 арк.

106. Спр. 81. Листування з С. Васильєвим, В. Винниченко, В. Васюком, Є. Вировим, М. Вороним та іншими особами на літеру «В». – 6 січня 1922 р. – 22 серпня 1938 р., 328 арк.

107. Спр. 83. Листування з Г. Денисенком, М. Дніпрвим, С. Довгалем та іншими особами на літеру «Д» . – 25 січня 1922 р. – 7 лютого 1938 р., 142 арк.

108. Спр. 84 Листування з А. Животко, С. Жуком та іншими кореспондентами – 19 січня 1921 р. – 14 жовтня 1936 р., 70 арк.

109. Спр. 85. Листування з І. Завзятим, С. Задорожним, Б. Залевським, Є. Залевською, М. Залізняком, С. Зеркалем, Я. Зозулею та іншими кореспондентами. – 23 березня 1924 р. – 25 серпня 1938 р., 279 арк.

110. Спр. 86. Листування з Е. Іваненком, Д. Ісаєвичем та іншими кореспондентами на літеру «І». – 18 вересня 1923 р. 8 січня 1938 р., 12 арк.

111. Спр. 87. Листування з П. Калюжним, Е. Камінським, П. Кашинським, В. Кедровським, А. Кістем, Л. Клименком, К. Коберським, М. Ковалем, М. Ковалевським, О. Кошелем, М. Кушніром та іншими кореспондентами на літеру «К». – 16 лютого 1923 р. – 23 серпня 1938 р., 202 арк.

112. Спр. 88. Листування з П. Лазечком, Т. Латою, О. Ластовецьким, В. Левицьким, А. Левицьким, М. Литвицьким та іншими кореспондентами на літеру «Л». – 22 травня 1922 р. – 1 вересня 1938 р., 114 арк.

113. Спр. 89. Листування з А. Мазепою, А. Макаренко, В. Мельничуком, М. Остаповичем та іншими кореспондентами на літеру на «М». – 23 травня 1921 р. – 2 жовтня 1939 р., 327 арк.

114. Спр. 90. Листування з М. Нагорним, С. Нагорною, М. Невідомим та іншими кореспондентами на літеру «Н». – 25 жовтня 1922 р. – 9 квітня 1938 р., 37 арк.

115. Спр. 91. Листування з О. Безпалком, М. Обідним, М. Озарчуком, Г. Омельченком, М. Омельчинко, М. Омельяновичем-Павленком, Є. Онацьким, М. Остаповичем та іншими кореспондентами на літеру «О». –30 серпня 1921 р. – 15 березня 1938 р., 82 арк.

116. Спр. 92. Листування з М. Павловським, І. Паливодою, І. Панкевичем, А. Пасічним, В. Петрівним, В. Приходьком та іншими кореспондентами на літеру «П». – 3 листопада 1921 р. – 1938 рр., 192 арк.

117. Спр. 93. Листуання з С. Риндиком, С. Русовою, М. Родаком та іншими кореспондентами на літеру «Р». – 22 квітня 1923 р. – 5 лютого 1938 р., 64 арк.

118. Спр. 94. Листування з Ю. Русовим. Т. Свистуновим, М. Січинським, М. Скиданом, І. Смалигою, І. Соляничем та іншими кореспондентами на літеру «С». – 29 травя 1922 р. – 20 серпня 1939 р., 250 арк.

119. Спр. 95. Листування з М. Таранькм, Т. Томашевським, К. Трильвським, С. Тупицьким та іншими кореспонентами на літеру «Т». – 14 листопада 1921 р. – 4 вересня 1938 р., 95 арк.

120. Спр. 96. Листування з І. Уховим, П. Феденком, І. Фурсою, Ф. Щербиною, О. Ейхельманом. – 6 червня 1921 р. – 3 травня 1938 р., 35 арк.

121. Спр. 97. Листуванняз В. Харламовим, М. Хлюром, М. Храпком, П. Христюком та іншими кореспондентами на літеру «Х». – 4 липня 1921 р. – 13 червня 1938 р., 42 арк.

122. Спр. 98. Листування з М. Черкавським, С. Черкасенком, В. Черновим, О. Черновою, Я. Чижем, Є. Чекаленком та іншими кореспондентами на літеру «Ч». – 24 лютого 1921 р. – 20 серпня 1938 рр., 145 арк.

123. Спр. 99. Листування з Я. Чижем, М. Цеглинським, К. Церкановим. – 23 серпня 1926 р. – 5 лютого 1930 р., 118 арк.

124. Спр. 100. Листування з М. Шаповалом, О. Шаповалом, О. Шульгиним. – 17 квітня 1921 р. – 30 серпня 1938 р., 408 арк.

125. Спр. 101. Листи від Всенародної бібліотеки При ВАУН в м. Києві, Товариства «Просвіта» в м. Празі, Українського робітничого союзу та інших установ і організацій; уповноваження тощо. – 7 травня 1921 р. – 6 березня 1938 р., 39 арк.

126. Спр. 102. Ювілейні листи. – 17 лютого – 14 березня 1933р., 84 арк.

127. Спр. 103. Листи до осіб, в яких зазначено тільки ім'я і по-батькові адресантів. – 5 червня 1921 р. – 15 вересня 1938 р., 168 арк.

128. Спр. 104. Листування з невстановленими кореспондетами. – 13 грудня 1921 р. – 1 липня 1939 р., 316 арк.

129. Спр. 105. Листування з С. Корпаном та М. Залізником про перебування М. Цеганського на службі в астріській контррозвідці та з інших питань. – 24 вересня 1935 р. – 12 травня 1938 р., 161 арк.

130. Спр. 106. Порожні конверти, візитівка Ю. Ревая. – 20 лютого 1933 р. – 14 грудня 1938 р., 28 арк.

131. Спр. 107 Листи від дружини. – 4 грудня 1927 р. – 14 серпня 1928 р., 19 арк.

132. Спр. 108. Листи до Г. Григорієвої – від сина М. Григоріїва, родичів та знаомих; С. Русової, М. Бутовича, І. Камінського, М. Шаповала; членська картка Українського громадського видавничого фонду, щоденник [М. Григоріїва] тощо. – 22 липня 1925 р. – 16 травня 1939 р., 128 арк.

133. Спр. 109. Листи до Г. Григорієвої від чоловіка – Н. Григоріїва і сина – М. Григоріїва. – 8 вересня 1926 – 28 грудня 1938 р., 184 арк.

134. Спр. 110. Листи до Г. Григорієвої від чоловіка – Н. Григоріїва, фотокартки. – 4 січня 1932 р. – 28 грудня 1939 р., 216 арк.

135. Спр. 111. Листи до Г. Григорієвої від чоловіка – Н. Григоріїва, фотокартка. –1 січня 1940 р. – 23 листопада 1941 р. Листи до Г. Григорієвої від чоловіка – Н. Григоріїва, фотокартки. – 4 січня 1932 р. – 28 грудня 1939 р., 216 арк.

оп 2.

136. Спр. 1. Біографія; уривки статей та промов: «Шляхом необхідності і воління», «В Українській Центральній Раді», «Трудова програма й українська еміграція», «Міжнародна гра на самостійності України» тощо (машинопис). – 1925 р. – 22 січня 1929 р., 98 арк.

137. Спр. 2. Відкритий лист до українських емігрантів в Канаді про спільні дії з партією соціалістів-революціонерів (машинопис). – 1 серпня 1928 р., 42 арк.

138. Спр. 3. Листування з Українським інститутом громадознавства та родичами і знайомими Н. Григоріїва та Г. Григорієвої. – 1 лютого 1925 р. – 28 жовтня 1939 р., 48 арк.

139. Спр. 4. Уривки лекцій з політекономії, 96 арк.

140. Спр. 5. Уривки лекцій з історії української культури, 45 арк.

141. Спр. 6. Уривки лекцій зі стародавньої історії та історії української літератури, 72 арк.

142. Спр. 7. Лекції з історії України (машинопис з правописом). Т.1., 72 арк.

143. Спр. 8. Лекції з історії України (машинопис з правописом). Т.2., 67 арк.

144. Спр. 9. Лекції з історії України (машинопис з правописом). Т.3., 81 арк.

145. Спр. 10. Лекції з історії України (машинопис з правописом). Т.4., 81 арк.

146. Спр. 11. Лист Західної спілки телеграфних компаній в м. Нью-Йорку. – 23 лютого 1933 р., 3 арк.

147. Спр. 12. Старий опис № 1 за 1919 – 1941 рр., 10 арк.

148. Спр. 13. Старий опис № 2 за 1925 – 1939 рр., 4 арк.

Ф. 3865. Редакція часопису «Нова Україна» в Празі.
1922 – 1930 рр.

оп. 1.

149. Спр. 1. Звернення УПСР до українського народу. – складено Н. Григоріївим. Звернення до читачів «Народної волі». Відозва до всіх культурно-просвітницьких організацій Канади. Лист до американців з розглядом проблем українського руху і його перспектив у Канаді, 387 арк.

150. Спр. 1. Протоколи загальних зборів видавничого товариства «Нова Україна», запрошення на збори, платформа часопису «Нова Україна» та список робітників його. 7 лютого – 15 грудня 1922 р., 104 арк.

151. Спр. 25. Листи до редакції про отримання журналу «Нова Україна», про надсилку брошур, журналів та ін. 27 березня – 17 грудня 1923 р., 131 арк.

Ф. 4010. Редакція часопису «Українська кореспонденція» в Празі
1930-1931 рр.

оп. 1

152. Спр. 1. Листування з організаціями та окремими особами про друкування

153. статей, надсилку часописів та грошей на передплату часописів та інше. – 19 листопада 1930 – 16 червня 1931 рр., 24 арк.

154. Спр. 2. Часописи «Українська кореспонденція» з № 1-12 за 1930 р., 168 арк.

155. Спр. 3. Рукописи статей Григор'єва, 19 арк.

156. Спр. 3. Рукописи статей Григор'єва, 24 арк.

157. Спр. 9. Статті про діяльність української преси на еміграції, 7 арк.

Ф. 4013. Редакція часопису «Громадський Вістник» –
органу Українського Громадського Комітету в Празі. 1921 р.

оп. 1

158. Спр. 1. Рукописи статей про діяльність Українського громадського

159. Комітету, 30 арк.

160. Спр. 2. Статті про стан української еміграції в Польщі та Чехстонів, 22 арк.

161. Спр. 3. Статті про стан та допомогу біженцям, 17 арк.

162. Спр. 4. Статті про стан та до біженцям з України, 8 арк.

Праці про педагога

1. Коляда Н. М., Моргай Л. А. Джерельна база дослідження педагогічної та науково-просвітницької діяльності Никифора Яковича Григоріїва (кінець XIX – перша половина XX ст.). *Інноваційна педагогіка.* 2019. Вип. 16, т. 2. С. 19–22.

2. Моргай Л. А. Бачення викладання рідної історії педагогічній спадщині Н. Я. Григоріїва. *Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.:* матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 26–27 січня 2018). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018, ч. 2. С. 14–17.

3. Моргай Л. А. Видавнича діяльність Н. Я. Григоріїва: історичний аспект. *Наукова молодь – 2018:* матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Київ, 16 листопада 2018). Київ, 2018. С. 95–99.

4. Моргай Л. А. Видавнича діяльність Никифора Яковича Григоріїва як шлях до просвітництва. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки».* Херсон, 2018. № 84, т. 2. С. 13–19.

5. Моргай Л. А. Григоріїв Никифор Якович (1883-1953 рр.): нариси з педагогічної та науково-просвітницької діяльності: монографія. Умань : «Сочінський М.М.», 2020. 228 с.

6. Моргай Л. А. Джерельна база педагогічної спадщини Никифора Яковича Григоріїва (1883–1953 рр.). *Форми репрезентації джерел з історії освіти:* матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (Київ, 15 травня 2019). Київ, 2019. С. 18–20.

7. Моргай Л. А. Дитинство та юність українського педагога Никифора Григоріїва (1883–1953 рр.). *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних науках:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23–24 березня 2018). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018, ч. 2. С. 66–69.

8. Моргай Л. А. Діяльність Н. Григоріїва в Українському Вищому Педагогічному Інституті імені М. Драгоманова в Чехії. *Сучасні проблеми та перспективи розвитку психології і педагогіки:* матеріали Міжнар. наук. конф. (1–2 грудня 2017). Київ: Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. С. 27–30.

9. Моргай Л. А. Навчання дітей рідної історії у спадщині Н. Я. Григоріїва. *Права дітей від витоків до сьогодення:* матеріали наук.-метод. семінару (Умань, 23 травня 2018). Умань: Візаві, 2018. С. 101–104.

10. Моргай Л. А. Никифір Григоріїв і його боротьба за реалізацію права на освіту рідною мовою для дітей української діаспори. *Права дітей від витоків до сьогодення:* матеріали наук.-метод. семінару (Умань, 24 травня 2017). Умань: Візаві, 2017. С. 78–80.

11. Моргай Л. А. Никифір Григоріїв та його спадщина в науковому дискурсі сучасних вчених. *Інноваційна педагогіка.* 2019. Вип. 10, т. 1. С. 43–46.

12. Моргай Л. А. Никифор Григоріїв та його роль у заснуванні та діяльності Українського Громадського Комітету. *Наукова дискусія: питання педагогіки та психології:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 1–2

грудня 2017). Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 15–17.

13. Моргай Л. А. Никифор Григоріїв: людина і педагог. Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років XX століття): кол. Монографія. Умань: ВПЦ Візаві, 2018. С. 339–361.

14. Моргай Л. А. Організаційно-педагогічна діяльність Н. Я. Григоріїва в еміграції (1920–1953 рр.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кропивницький, 2018. Вип. 161. С. 217–222.

15. Моргай Л. А. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Никифора Яковича Григоріїва (1883–1953 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. 2018. Вип. 2. С. 4–13.

16. Моргай Л. А. Педагогічні ідеї у творчій спадщині Н. Я. Григоріїва. *Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 26–27 жовтня 2018). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. С. 39–40.

17. Моргай Л. А. Педагогічні погляди у творчій спадщині Н. Я. Григоріїва. *Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 22–23 лютого 2019). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2019. С. 12–15.

18. Моргай Л. А. Періодизація педагогічної і науково-просвітницької діяльності Н. Я. Григоріїва. Scinces of Europe. Praha, Czech Republic: Editorial office: «Kriziova», 2018. Vol. 3, No 23. Pp. 43–52.

19. Моргай Л. А. Питання викладання української мови у творчій спадщині Никифора Яковича Григоріїва. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон, 2017. № 79, т. 2. С. 35–39.

20. Моргай Л. А. Поняття «нація» у творчості Никифора Яковича Григоріїва. *Проблема підготовки сучасного вчителя*. Умань, 2016. Вип. 13. С. 167–174.

21. Моргай Л. А. Проблеми соціального виховання у творчій спадщині Н.Я. Григоріїва. *Modernization of educational system: world trends and national peculiarities:* Conference Proceedings (Kaunas, February 23rd). Kaunas: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. Pp. 62–65.

22. Моргай Л. А. Проблеми соціального виховання у творчій спадщині Никифора Григоріїва. *Соціально-професійна мобільність в умовах сучасної освіти:* матеріали Міжнар. конф. молодих науковців, аспірантів та студентів (Київ, 5 грудня 2016). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 37–38.

23. Моргай Л. А. Роль Н. Григоріїва у заснуванні та діяльності українського високого педагогічного інституту (м. Прага). *Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2–3 лютого 2018). Запоріжжя: Класичний привітний університет, 2018. С. 42–44.

24. Моргай Л. А. Роль педагога Никифора Григоріїва (1883–1953 рр.) у становленні української освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. «Педагогічні науки: реалії та перспективи».* Київ, 2018. Вип. 60. С. 30–33.

25. Моргай Л. А. Соціально-виховні ідеї українського педагога Никифора Яковича Григоріїва (1883–1953 рр.). *Соціальна робота: минуле, реалії та перспективи:* матеріали ІІ-ї Всеукр. наук.- практ. конф. (Умань, 29 травня 2019). Умань: Візаві, 2019. С. 72–75.

26. Моргай Л. А. Соціально-виховні та педагогічні ідеї Никифора Яковича Григоріїва. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кропивницький, 2019. Вип. 178. С. 237–242.

27. Моргай Л. А. Спогади як джерело з історії повсякдення освітнього процесу (Никифір Григоріїв). *Микроистория и история повседневности: новий вигляд на историческое и культурное наследие:* материалы Междун. науч. конф. (Брацлав, 6 октября 2017). Минск: Белнаучкнига, 2017. С. 65–67.

28. Моргай Л. А. Становлення педагога Никифора Григоріїва як особистості. *Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 16–17 лютого 2018). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2018, ч. 1. С. 101–104.

29. Моргай Л. А. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей Никифора Яковича Григоріїва. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи.* Умань, 2017. Вип. 56. С. 253–261.

Учительські семінари 1919 р.

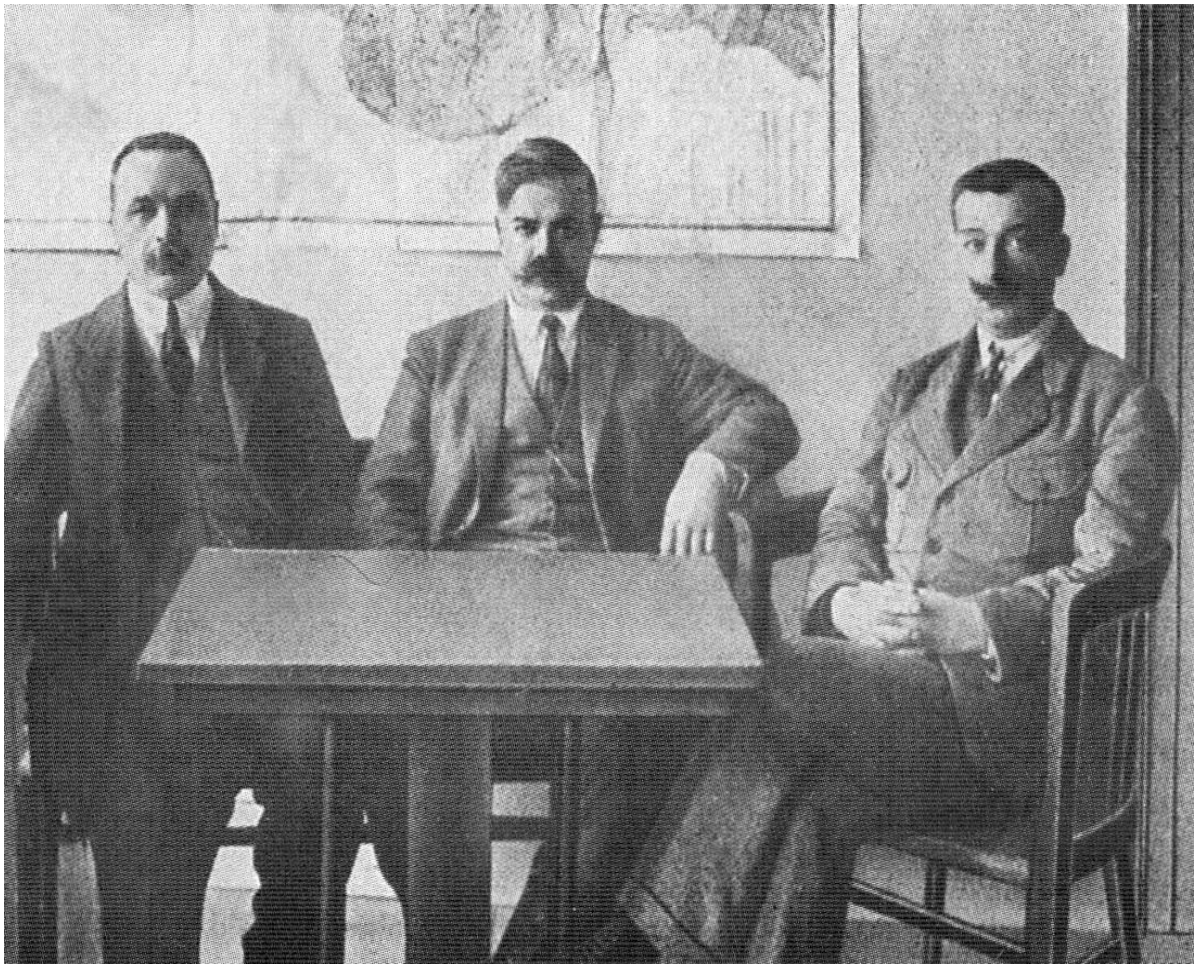
Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
Спр. 66. Фотокартки. – 1914 р. – 15 серпня 1944 р. – 309 арк.

Никифір Григоріїв з колегами у м. Подэбрадах 1922 р.

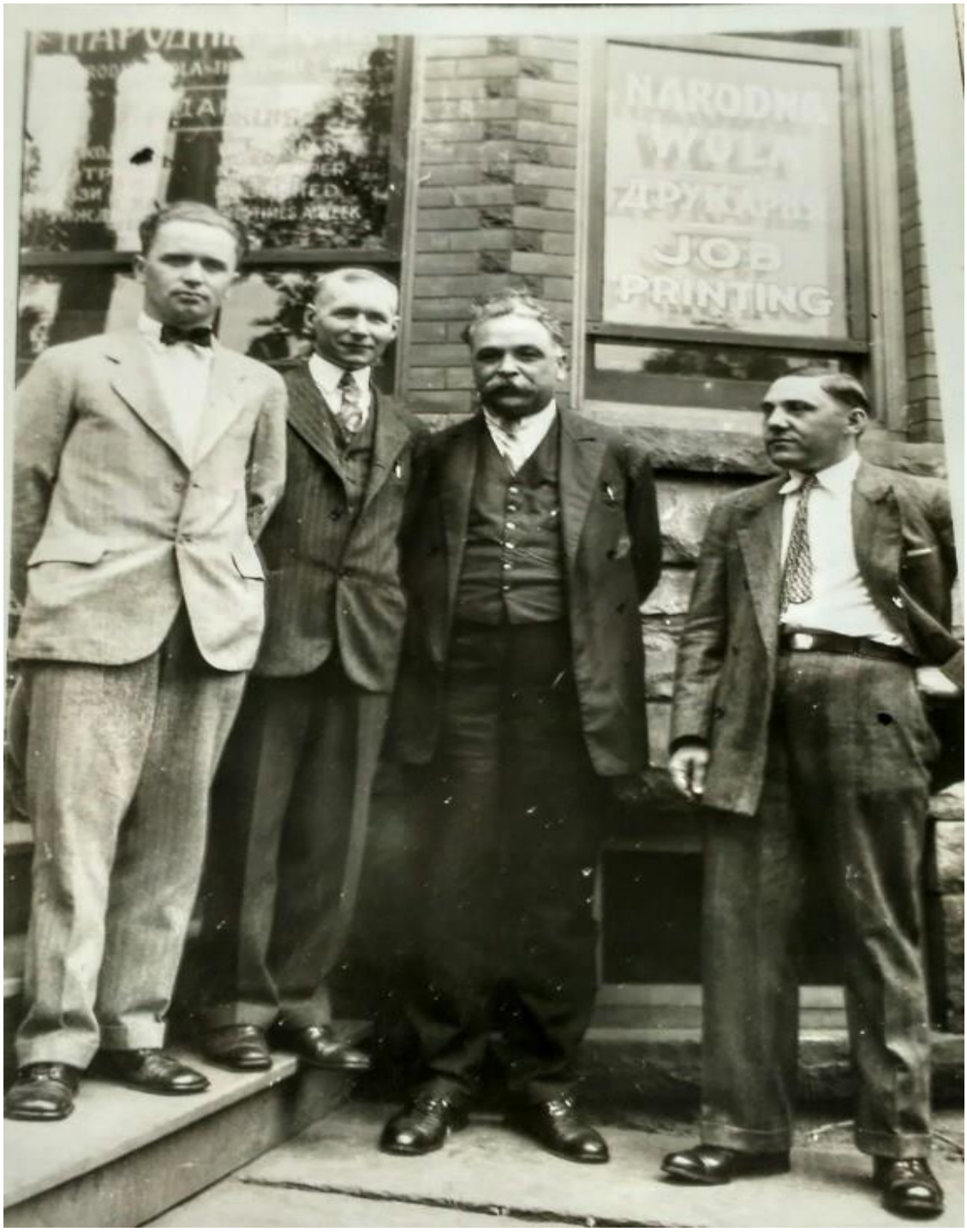
Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
Спр. 66. Фотокартки. – 1914 р. – 15 серпня 1944 р. – 309 арк.

Управа УГК в Празі. (зліва направо: Никифор Григоріїв, Микита Шаповал (голова), Микола Галаган) 1923 р.

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
Спр. 67. Фотокартки. – 11 травня 1921 р. – 30 січня 1937 р. – 237 арк.

Редакція часопису Українська кореспонденція 1930 р.

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
Спр. 67. Фотокартки. – 11 травня 1921 р. – 30 січня 1937 р. – 237 арк.

Народний дім в Празі 22 лютого 1933 р.

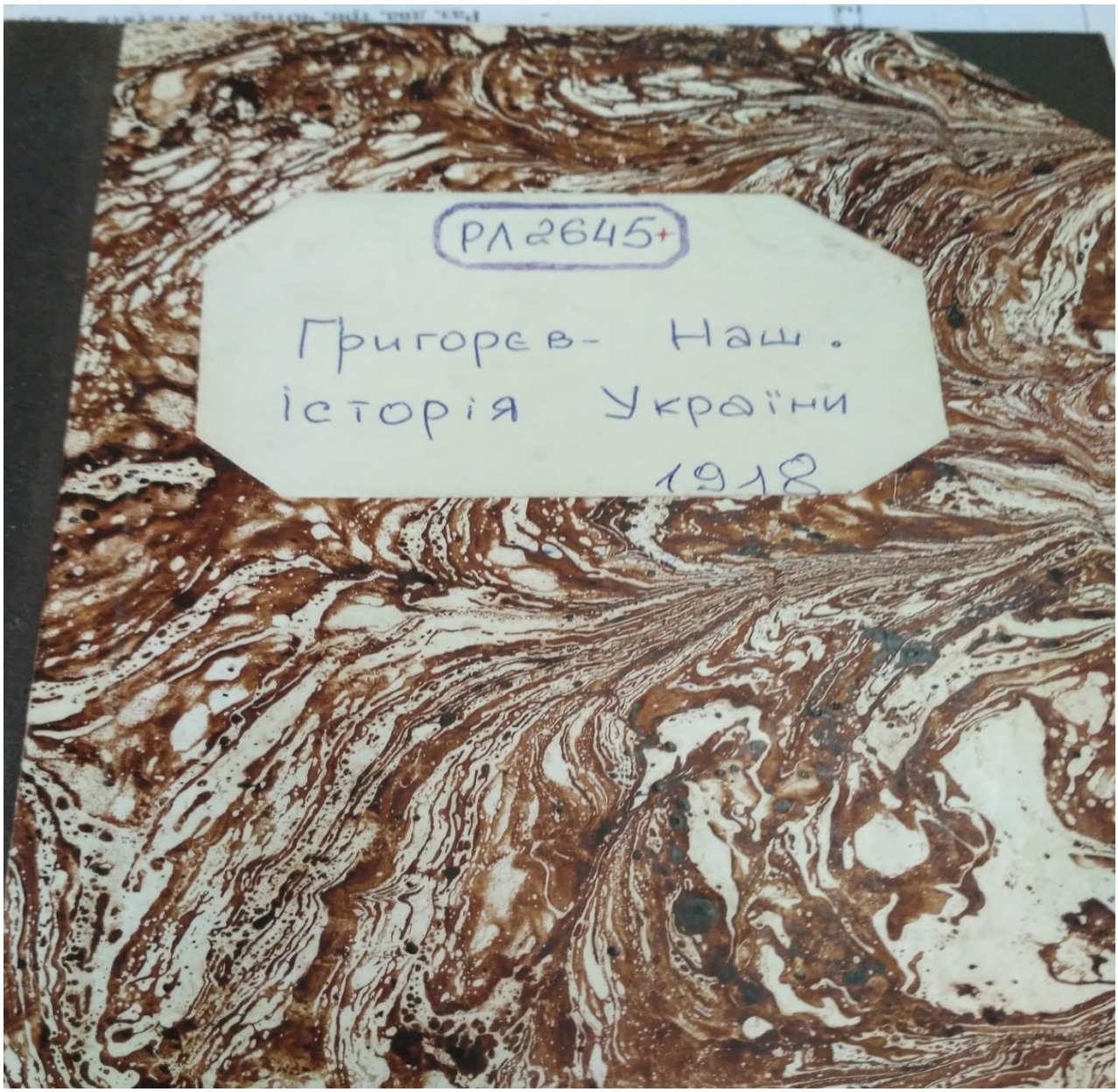

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
Спр. 66. Фотокартки. – 1914 р. – 15 серпня 1944 р. – 309 арк.

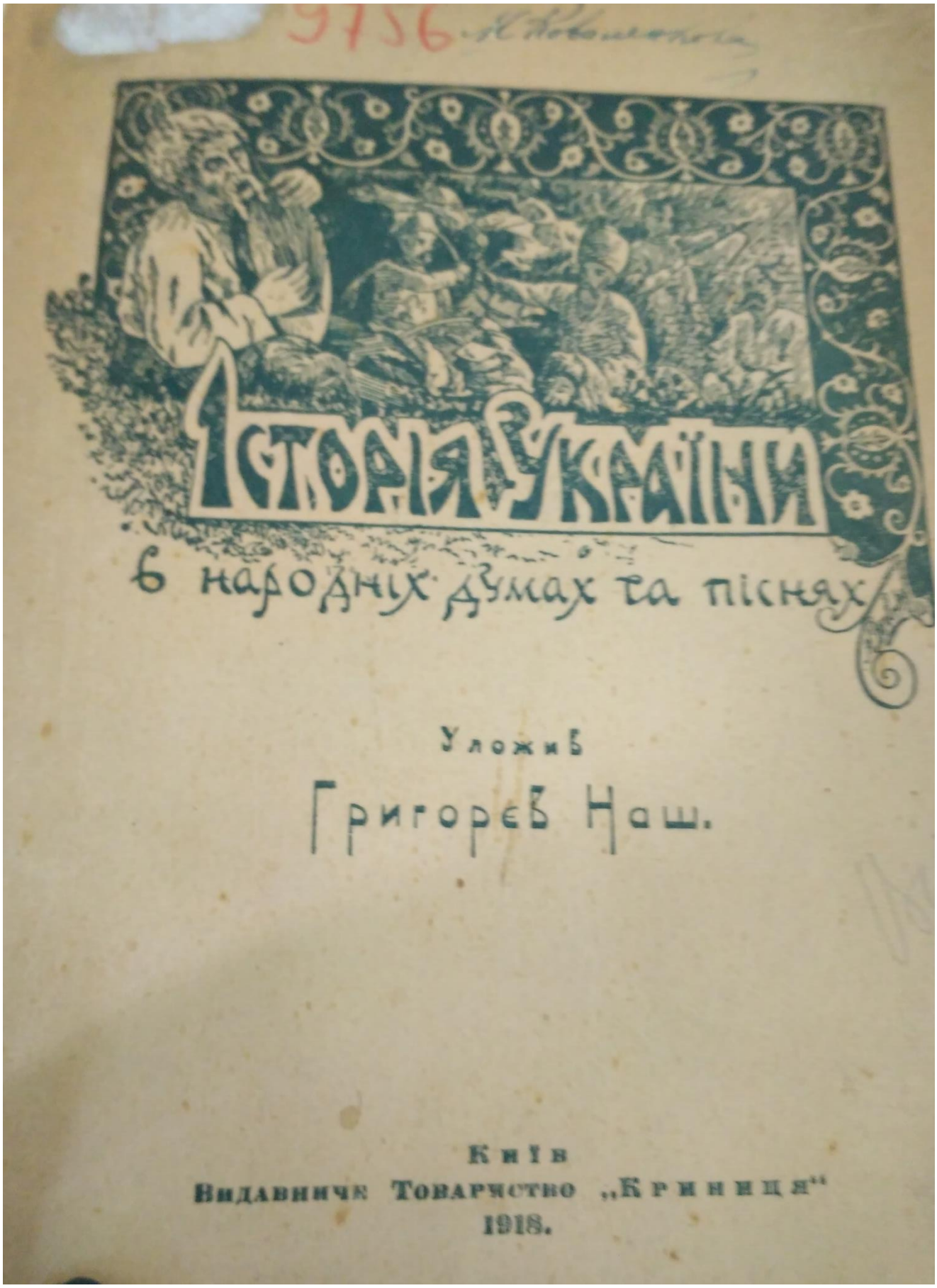
Никифор Григоріїв з однодумцями у США

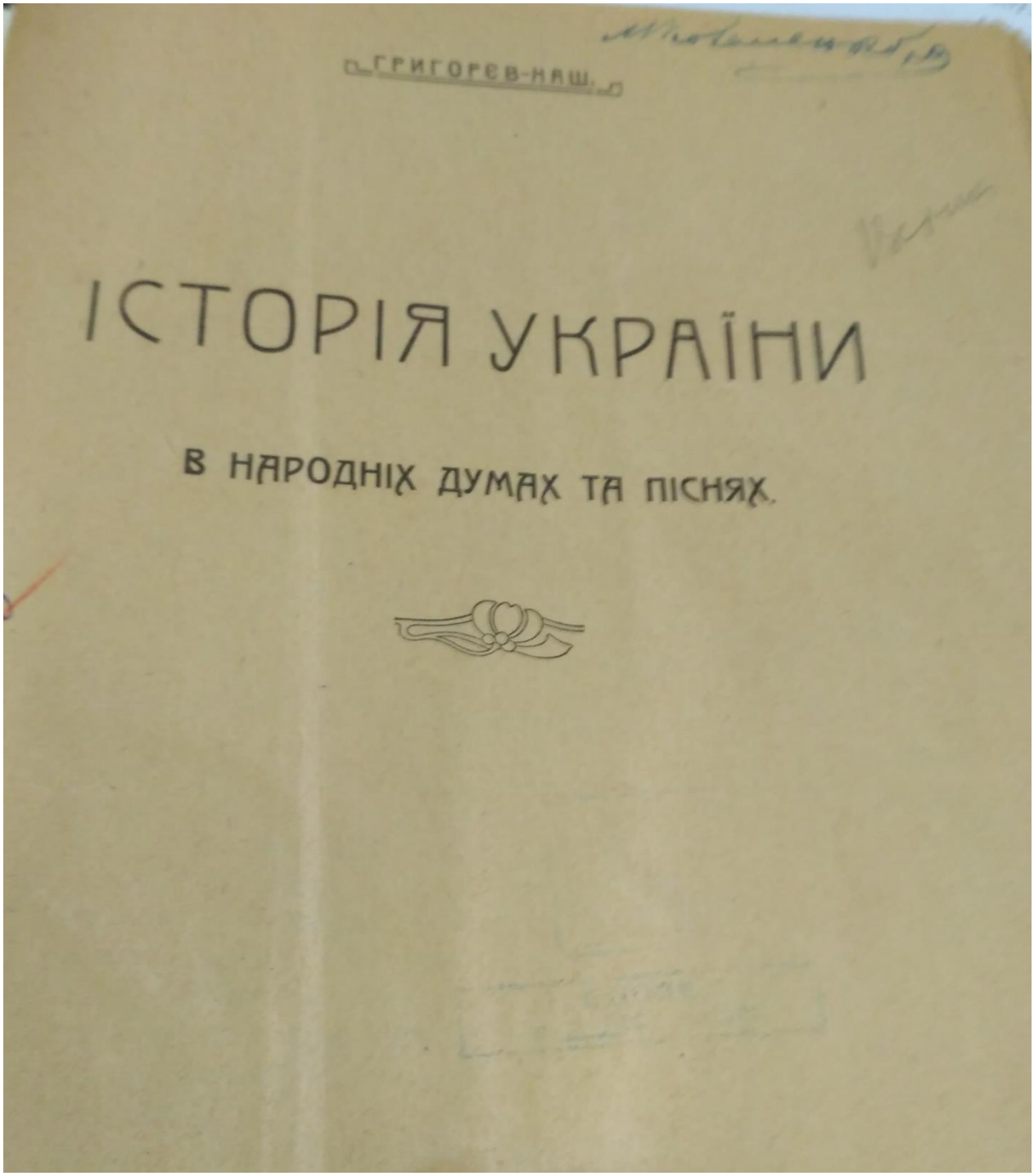

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
Спр. 66. Фотокартки. – 1914 р. – 15 серпня 1944 р. – 309 арк.

Праця Никифора Яковича Григоріїва
«Історія України в народних думах і піснях 1918 р.»

9756
Історія України
в народніх думах та піснях
Уложив
Григорєв Наш.
Київ
Видавниче Товариство „Криниця"
1918.

ГРИГОРЕВ-НАШ.
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
В НАРОДНІХ ДУМАХ ТА ПІСНЯХ.

I

Зміст.

Стор.

Про навчання дітей рідної історії . . . . . 3—

Передмова . . . . . 27—

Часи доісторичної та княжої доби. . . . . 29—39

Словяне 31. Князь і військо 32. Дружина 32. Похід і здобич 33. Життя князя і дружини у вільну від походу годину 34. Підбивання словянських племін і збір данини 34. Святослав 35. Торгівля 35. Воєводи-дружинники 36. Володимир. Повстання князівств білоруських і московських 37. Татари 37. Після татарського наскоку 38.

Козаччина . . . . . 41—74

Україна під Польшею 43. Запорожська Січ. Дмитро Вишневецький-Байда 44. Організація Січі 46. Завдання січовиків. Походи 46. Життя на Запорожжі під час спокою 49. Козацькі бенкети 49. Привабливість Січі 51. Великі походи 53. Бетьки виряжають в похід дітей 55. Туга козаків за рідними й близькими 58. Смерть козака 59. Дума про Федора Безрідного 60. Козацькі бенкети після походу 60. Бусурманська неволя 61. Дума про трьох братів 63. Дума про Самійла Кішку 65. Жінки-українки в турецькій неволі 72. Мати зустрічається з дочкою в неволі 73. Похід Сагайдачного на Варну 73.

Хмельниччина . . . . . 75—104

Реєстрові козаки 77. Унія 77. Пісня про Бондарівну 78. Жиди-рандарі 81. Повстання 82. Дума про Хмельницького й Барабаша 83. Похід Хмельницького проти поляків 85. Бій при Жовтих Водах 85. Бій під Корсунем 87. Козацькі загони. Перебійніс 88. Жиди тікають з Білої Церкви до Полонного 89. Похід на Поділля, на Львів 91. Облога Збаража 93. Зборовський мир 93. Пісня про Нечая 94. Пісня про Морозенка 96. Богун бється з поляками 96. Берестецьке бойовище 97. Білоцерківська згода 98. Похід

11

...в Молдавію 99. Приєднання до Московщини 101. Думка про смерть Хмельницького 102. Гетьманування Юрія Хмельницького і Виговського 103. . . . . 105—122

Руїна . . . . . 123—143

Петро Дорошенко 107. Облога Почаїва 107. Кошовий І. Сірко 108. Похід на Крим 108. Дума і Голота 109. Відносини Петра І до України 110. Семен Палій 111. Повстання гетьмана Мазепи 111. Козаччина після Петра Першого 112. Гайдамаки 113. О. Довбуш 114. Сава Чалий 115. Сотник Харько 118. Пісня про смерть Д. Кушніра 118. Повстання Залізняка й Гонти 119. Скасування магдебурзького права 121.

Скасування Січі та козацтва . . . . . 143—148

У запорожців однімають останні козацькі вольности 125. Руйнування Січі. Арешт Калнишевського 126. Пісні про руйнування Січі 127. Запорожці тікають до Туреччини 128. Запорожці за Дунаєм 130. *Долю запорожських недобитків та їхніх нащадків.* Козаки допомагають Московщині в війні з турками 132. Чорноморське козацтво 134. Козаки оселяються на Кубані 135. Задунайська Січ 136. У чорноморців однімають останні вольности 136. Заведення кріпацтва 137. Кріпаки тікають на Січ Задунайську 138. *Від Катерини II до Олександра II.* Азовське військо 138. Скасування унії 138. Кримська війна і козацтво 139. Занепад національної свідомости серед козацтва 140.

Рекрутчина . . . . . 143—148

Рекрутські набори 145. Тікають від рекрутського набору 146. Поневіряння в солдатах 147.

Панщина та її скасування . . . . . 149—162

Життя кріпаків 151. Повстання кріпаків 153. Кармалюк 155. Проти кріпацтва 156. Т. Шевченко і кріпацтво 157. Скасування кріпацтва 157. Безземельні селяне 162.

Чумаччина . . . . . 163—174

Походження чумаччини 165. Чумаки в дорозі 165. Чумацькі пригоди в дорозі 167. Смерть чумака в дорозі 169. Зима захоплює чумака в дорозі 171. Чумаки гуляють після щасливої подорожі 172. Україна-Чайка Небога 174.

Про навчання дітей рідної історії.

І. Мета.

Ніхто певне не стане сперечатися проти того, що *навчання дітей рідної історії є перший ступінь національного освідомлювання*, бо хоч, скажемо, діти й знають рідну мову, навіть граматику її та й класичні зразки рідної літератури, то все-ж таки цього ще мало за для того, щоб поставити дитину на міцний, так би сказати, науковий ґрунт національної с в і д о м о с т и, національного с а м о в п е в н е н н я, без якого людина завше вагається й не знає, куди їй пристати.

Щоб вважати себе членом певної нації, мало знати й любити свій народ. Життя дало нам тисячі таких типів, що й знають про „Неньку-Україну", навіть люблять її, а все-ж таки це не перешкоджає їм вважати себе „общеросами". Любов, не маючи під собою розумового ґрунту, досить часто переходить в межі сердечної етнографії, в платоничні маниловські побажання, якими вимощено пекло.

Людина лиш тоді стає певним, активним не мертвим членом нації, коли досконально знає, хто вона й що вона з роду, коли дійсно знає свій народ, знає його історичну долю, його колію в історичнім житті, його прирождену національну вдачу, здібности, хист; одним словом, певно знає й виразно відчуває на собі ті прикмети, що відзначають його, як певну окрему націю; коли знає, що в того народу є неодмінного, вічноцінного, характерного і що тимчасового, поверхового; коли розуміє, чому то цей народ має такі то та такі риси національного обличчя, а не инші; коли безпосередньо не тільки відчуває всіма фібрами своєї душі, а і впевнено, що хвилини розуміє свою органично-психологичну принадлежність іменно до такої то нації, а не до иншої.

Виразно й глибоко відчувати принадлежність до певної нації має спромогу лиш той, хто *змалку зрісся з нацією*, хто змалку звик дивиться на рідну націю, як на щось міцне, постійне, віковічне, закономірне, що з давніх давен і при всяких умовах істнувало, істнує й

буде існувати; що існує на якихось непорушних залізних законах, і через те ніколи не руйнується, а навпаки—міцніє.

Для такої людини нація—ланцюг з найміцнішого заліза, а вона сама лиш нерозривне кільце його; для такої людини нація—непорушна скеля, кремінь, а вона сама лиш зерня його.

Та-ж людина, що змалку не звикла ясно відріжняти свою націю від инших, що не добачає віковічних законів національного гуртування людей, не відчуває їх на собі, не добачає, що її привязує до тієї чи иншої нації, не добачає характерних рис рідної нації—та людина помаленьку відривається од національного ґрунту. Вона й знає свою націю, часом навіть одверто й щиро величає себе членом її, але не почуває тісного органично-психологичного звязку з нею, а через те й не живе її життям, не горює її горем, не радіє її радощами; а коли все це й почуває часом, то не розуміє його, не знає, що треба відповідно тому і не звертає потрібної уваги, не помічає сучасних пекучих національних потреб та вимагань і не дбає про задоволення їх, а „разсудку вопреки, наперекор стихіям“ силкується позбутись якихось незрозумілих „сентиментальностей“.

Така людина часто вагається в своїх відносинах до рідної нації, не знаючи, коли і на яку ногу ступити; душа її прагне до рідного, а розум, не маючи певного знання про те рідне, шукає якісь инші, чужі, „світові“, „наукові“, „общепринятыя“ стежки до задовольнення душевної жадоби.

Така людина двоїться в своїх поглядах і відносинах до рідного. Скілько то ми, наприклад, знаємо людей, що виходять з наших рідних суто-українських сел, які знають і мову, і звичаї, навіть і літературу, а все таки чужі українській нації? Скілько то ми знаємо українських селянських дітей, що пройшли через московську гімназію або иншу школу й забули свою принадлежність до української нації, згубили всякі звязки з нею? Скілько то ми знаємо тих „кающихся“, що тільки по вищих школах довідуються, хто вони, і закладають свої гуртки, громади і т. и., щоб повернуться до рідної нації.

І все це лиш через те, що в них змалку не розбуджено глибокої свідомости в своїм національнім походженню, не дано знання про самих себе, а через те й не вироблено глибокого переконання в своїх поглядах на своє національне походження.

Все це ті люди, що змалку не зазнали рідної матері; це ті, що виростали національними сиротами, це ті „приймаки“, яким ніхто а-ні разу завчасу не сказав, що в них є рідна мати, яка жде їх не

діждеться і кличе—благає, звертаючися до їхнього синовнього серця, не блукати сиротами по чужих степах та ярах, наймитами по чужих господах, бурлаками—по непевних шляхах, а вернуться в рідну оселю й зажити в ній хазяїнами; це ті, що виростають на правах „приймаків“ і забувають—хто вони й що вони і не догадуються, що їх лиш „усиновлено“.

Виростають вони без материнього слова, без материньої ласки й забувають своє рідне. Пізніще й почувають, що згубили щось дороге, цінне, й шукають його, бажають повернуться до нього, але виховання, звички і т. и. встигають до того часу накласти вже на них свою ру ку і не пускають туди, куди душа прагне. Душа їх почуває, що вони не в рідній хаті. їм хочеться повернуться до рідного, та не знають вони, де воно й яке воно, не знають певної стежки до нього. Часто-густо через свою несвідомість та страх перед працею вони не щиро звертаються до рідного і своїм непевним поводінням, своїми вчинками руйнують те, до чого несвідомо прагне душа їхня.

Отже, щоб не було таких національних калік, *ми повинні дітей своїх змалку виховувати з ясним і певним національним поглядом*, ми морально обовязані подбати, щоб діти наші не були безбатьченками і не блукали по чужих хатах, щоб на них не тикали пальцями, як на байстрят та перевертнів, щоб не глузували з їхньої безрідности, та щоб і вони самі не попрікали нас недбальством, недоглядом; щоб вони знали—хто їх батьки і чиї вони діти; щоб знали, що і в них є певна родина, що вони члени певної нації, яка так само віковічна, як і инші; яка так само має свої власні вартости, як і инші; що має й такі цінности, яких инші не мають; що накладає на них таке саме виразне своє тавро, як инші накладають на своїх синів; щоб вони знали, що перескочити в иншу націю або в „безнацію“ неможливо; щоб знали, що хоч і вважатимуть себе за членів иншої нації або „без нації“, то все таки насправді будуть лиш покручами, перевертнями, а не чим иншим.

Ми повинні виплекати, розвинути в своїх дітях не тільки любов до рідної нації, а й ту розумову свідомість вартости своєї нації, що зветься національними гордощами.

Ми повинні так виховати своїх дітей, щоб вони не тільки не почували якоїсь ніяковости, залічуючи себе до української нації, (що на жаль тепер часто трапляється через брак виховання), а навпаки, щоб залічування до української нації було їхніми гордощами.

Осягнути всього цього можна тільки тоді, як завчасу звернути увагу на національне виховання дітей. А таке виховання, на нашу думку, неодмінно й тісно звязане з навчанням дітей рідної історії. Тим то навчання дітей історії набирає у нас особливої ваги і примушує виробити прінціпи і способи навчання, які найшвидче дали-б бажані наслідки. Тим більше, що способи навчання дітей рідної історії це непочатий переліг не тільки у нас, а навіть і в російській методиці, в російській школі.

Способи ж навчання мови, арихметики і инших наук можна лехко на якийсь час позичити хоч би і в росіян, навчання історії стоїть так кепсько й там, що позичать мало що й є. Отже необхідно нам самим ці способи вигадати й обміркувати.

II. Загальні вимагания.

Щоб кинути в дитячу душу зерно національних гордощів і запалити в ній вогник національної свідомости, досить виразно, художньо, з захопленням прочитать яке-небудь оповідання козацької старовини.

Всім певно відомо, який вплив робить на дитячу душу оповідання про Б. Хмельницького, Наливайка. Остряницю, Запорожську Січ і т. и. Та нема нічого й трудніщого (розуміється, в наші часи й при наших умовах національного життя), як виплекати те зерно у буйну, здорову, міцну рослину; нема нічого трудніщого, як підтримувать перший вогник та розжеврювання його в постійний, рівний і незгасимий вогонь національної свідомости.

Чи досить же то для цього зазначених і подібних їм оповідань? Чи надовго лишається слід від них і який власне слід? Чи лишають вони слід в розумі дитини? Чи дають вони матеріял для розуміння сучасного українського національного життя? Чи дають ґрунт для сучасної національної свідомости? Чи не правда ж те, що більшість таких оповіданнів розбурхує лиш мрії, а не показує шляху до здійснення їх? Через те діти звикають дивиться на українське життя, на українські традиції лиш як на минуле, що живе тільки в спогадах. Україна вважається їм лиш як гарна давня казка, про яку можна помріяти, але до життя ніяк прикласти не можна? Перед нами завдання не тільки захопить дитячу душу на час, розбурхать її мрії. Нам треба дати поживу розумові, дати такий матеріял, в якій розбурхана мрія втілювала б свої поривання й пересажувала б їх із казкового краю в дійсне життя. А того одними оповіданнями ніяк не вдієш.

Художніми оповіданнями можна і потрібно користуватись, як підбадьорюючим матеріялом, але за для серьозного розвитку національної свідомости треба пошукати инших стежок.

Щоб дати дитині правдиве, систематичне й міцне національне виховання, треба навчати її рідної історії і навчати так, щоб вона з самого початку й до самого кінця йшла рівним твердим кроком і певним шляхом, не застрибуючи наперед і не засижуючись, де не треба. А щоб цей шлях був ясним і не тяжким, треба подавати дитині такий матеріял, суть якого вона не тільки відчувала б душею, а й лехко розуміла, запримічала, та й звязувала одно з другим без сторонньої помочи і робила відповідні висновки що до сучасного життя.

Такого свідомого відношення дітей до історії можна осягнути лиш в тім разі, коли перші вже виклади звязувати з дійсним життям. Для цього мусимо починати *вчити історію не з книжки, а з життя.* Цим самим ми привчимо дитину цікавитися не реченнями, а змістом.

Коли ж діти вчаться по книжці, то звикають лиш заучувати оповідання, переказувать їх, не добираючись до змісту, звикають в кращім разі звязувати готове з готовим, а не навчаються з фактів життя робити загальні історичні висновки, не навчаються сучасне зявище ставити на історичний ґрунт та порівнювати його з історичними подіями, через що й складається у них погляд на історію, як на якийсь архив непотрібного для сучасного життя матеріялу, і історія здається їм мертвою, непотрібною.

В цім лехко пересвідчитись, звернувши увагу на вихованців сучасної російської школи. Ми часто бачимо людей з вищою освітою, навіть серйозних людей, які не мають певного історичного світогляду і через це дивляться на історію тільки, як на щось минуле й до сучасного життя не придатне. Історія для них має вартість лишь як приємні романтичні спогади про старовину.

Таке незацікавлення в історії й неуміння користуваться нею в сучаснім житті в великій мірі, залежить від того, як ці люди навчались історії, а особливо, як викладалась їм історія, бо перші часи звичайно задають тон і надалі: коли зпочатку дитину не зацікавити і не поставити справу на певний ґрунт, то після вже не лехко направити.

Хоч в російській школі навчання історії займає досить почесне місце, але мусимо сказати, що ведеться воно занадто кепсько. Дітей не вчать розуміти історію, як ґрунт народнього життя, як джерело, з якого сучасне життя черпає потрібні висновки для кермування свого

постуцу, а примушують заучувати де-які епізоди, характеристики, ймення, роки і т. п. Діти, скінчивши курс, не знають до чого свої історичні знання прикласти, навіщо здалось би їм те все, що вони запамятали.

В російській школі майже на всім просторі Росії, існує спосіб викладать історію лиш оповіданнями. Вчитель росказує, а діти мусять вислухати, запримітити, а потім ще й „підзубрити". От, і все.

В російській школі до цього часу не було навіть ні одного порядного підручника по історії, особливо для початкових шкіл. Ні змістом, ні мовою, ні способом викладу вони не відповідають своєму призначенню.

Отже, маючи на меті навчати своїх дітей історії як слід, маючи на меті поставити історію за грунт національного виховання, ми повинні уникати тих помилок, що робляться в російській школі, ми повинні завжди памятати, 1) що *історію треба викладати так, щоб дитина з самого початку й до самого кінця курсу відчувала, що вчить вона не про когось, а про себе*, про сво х батьків, дідів, прадідів, про свій рід, вчить те, що лишило слід на її сучаснім житті, так чи инакше завжди впливає на це життя і вимагає тих чи инших вчинків, того чи иншого поводження; 2) *не можна напихати голову дитини готовими оповіданнями, йменнями, роками* і т. и., бо це забиває лиш їй баки, а не викликає розумової діяльности; 3) увесь час *наука історії та історичних законів повинна складаться з живих розмов, знаиомих прикладів з рідного життя, порівнаннів сучасного з минулим* і т. и. Підручником користуваться слід, як найобережніше, аби лиш пригадати, про що була розмова; 4) не історію виясняти живим життям, а навпаки—*сучасне життя пояснати історичними законами*; 5) перше, ніж почати курс історії, неодмінно потрібно, так би сказати, ввести дитину в курс історії, це б то добре зясувати на живих, зрозумілих прикладах, що таке історія і для чого вона потрібна.

III. Перший обсяг відомостей про історію.

Курс навчання дітей рідній історії неодмінно треба розкласти на кілька концентричних обсягів, принаймні хоч на два.

В такім разі перший обсяг забере підготовку до вивчення історії, знайомство з характернішими рисами історичного побуту й життя народу, з головнішими його особливостями, а при можливости і з видатнішими подіями.

Другий обсяг забере ширше знайомство з більшістю видатних подій і діячів рідної історії, починаючи з перших відомостей про осади славян на Дніпрі й кінчаючи нашими часами.

Це головних *два обсяги*; решту ж можна завше додавати, що разу поширюючи програм і поглиблюючи відомости та свідомість дітей.

Підготовлюючи дітей до свідомого вивчення історії рідного роду, учитель повинен з першого ж разу спинитися на докладнім зясуванню необхідних історичних термінів і утворенню правдивих, відповідних їм, понять, як, напр., держава, нація, історія і т. и. Треба це зробити з самого початку вже хоч би на те, щоб зразу призвичаїти дітей до правильного розуміння і вживання цих терминів. Особливо це треба зробить, щоб запобігти всяким непорозумінням та помилкам, звязаним із спільністю початка історії російської держави з сторією українського народу.

Головне завдання учителя при навчанні дітей історії однієї нації — добре навчить їх ясно й лехко відріжнять історичне життя (склад, умови, характер, поступ, і т. и.) цієї нації від життя тих націй, з якими вона через ті чи инші причини мала близькі стосунки, а може навіть деякий час і спільно жила.

Отже найширше вияснення з самого початку *ріжниці між державою й нацією*, вияснення, що таке держава, а що нація, на нашу думку, має велику рацію. В такім разі, дитина при дальшому викладі сама матиме спромогу зрозуміти, що треба рахувати до історії рідного народу, а що до історії тієї держави, під якою він перебував.

Таке вияснення учитель лехко міг би зробити, переказавши характерні ознаки держави й нації і розтлумачивши ці поняття, як слід. Але з досвіду відомо, що хоч би як гарно вчитель виясняв ті чи инші поняття, а коли діти самі їх не утворили, з відомого й зрозумілого їм матеріялу, то вони й не надовго, не міцно й не ясно засядуть у дитячій голові. Коли діти приймають лиш на віру чужі відомости, не збираючи й не систематизуючи та не развиваючи власних, то тоді робота надається лиш памяті, а не розуму й свідомості. Наша ж мета розвинути, як найширше свідомість. Отже, уникаючи годування готовими фразами й формулами, маючи на меті привчити дитину до того, щоб, скінчивши науку, вона сама робила відповідні висновки з життя, учитель, щоб утворити поняття „держава", попереду повинен утворити поняття про деякі спілки, які хоч трохи відомі дітям, які ближче стоять до них в житті.

Для того він випитує у дітей, з ким вони живуть вкупі, чи живе хто наодинці, чи взагалі в селі живе хто сам і т. и. Далі випитує, які гуртки або громади людей діти знають; заставляє переказати про ті громади, хто що знає, а коли діти сами цього не зуміють зробить, то допомагає їм, пригадаючи те, що вони знають, але не звернули уваги, і цім утворює поняття, що люди взагалі і живуть спілками, такими чи иншими.

З усіх зразків гуртового життя дітям найбільше відома сім'я. Вона є перший зразок людського гуртування. Тим то учитель після того, як діти перелічать, які вони знають гуртки, докладніше спиняється на виясненні *що таке сім'я*. Він розпитує, з ким діти живуть, яких родичів мають, чи всі родичі вкупі живуть, які й чому вкупі живуть, а які й чому нарізно; як вони працюють—чи на гурт, чи нарізно; хто порядкує в гурті; чи всі слухаються старшого; чи можна жити в одній хаті, не слухаючись гурту або старшого; чи все, що захоче, може старший зробити; чи нема й над ним старшого, хоч по-за сімею і т. и. А нарешті запитує: „як же зветься той гурт людей, який складається з близьких родичів, що живуть в одній хаті або на однім подвірру, спільно працюють і слухаються одного хазяїна?"

Розуміється, що з відповіддю діти не забаряться. Тоді вчитель ставить питання навпаки—що ж таке сім'я. І діти, добре зрозумівши характерні ознаки сем'ї з попередньої розмови, самі вкладуть свою відповідь в формулу попереднього запиту вчителя. Коли-ж діти не дадуть правдивої, або повної відповіді на перше або друге запитання, то вчитель мусить, натякаючи ще про де-що, запитати на ново, напр.: скільки в сім'ї хазяїв, чи кожен в сім'ї робить нарізно, чи чужі люди складають сім'ю і т. п. Цім учитель якнайяскравіше визначить характерні ознаки сім'ї і діти зрозуміють, як треба відповідати на перше запитання.

Ні в якім разі учитель не повинен сам формулувати або занадто помагати дітям підбирати речення, щоб висловити свої поняття. Скрізь і завше треба домагаться, щоб діти самі вишукали й прибрали для тих нових понять, які утворюють, і відповідні слова та речення. Це привчає їх не звикати на чужу поміч, а покладаться лиш на власні сили, привчає виробляти мову, а разом з тим і мишлення.

Та й самий процес вишукування й підбірання найкращого вислову до нового поняття зацікавлює дітей, викликаючи конкуренцію „хто краще скаже", а це лиш сприяє науці.

Само собою, що не треба вимагати того, щоб усі діти неодмінно спинялися на однім реченні-формулі. Один школяр може викласти своє поняття такими словами; другий—а-ні трохи не затемнюючи—те саме поняття викладе иншими, а третій—ще иншими і т. д., це лиш сприяє виробленню мови. Отже досить, коли кожне таке речення лиш правдиво малює поняття, хоч би цілком відріжнялось у словах. Учитель навіть повинен сам дбати й заохочувати дітей, одмічаючи й похваляючи всяке відмінне в словах, але правдиве по змісту, речення, щоб кожне з дітей висловлювалось по своїому.

Одначе не треба думать, що коли вимагається, щоб кожна дитина сама придумувала формулу, то щоб її ж вона й заучувала назавше. Річ у тім, що слово консервує поняття. Коли ми запамятаємо добре формулу, то на довго лишаємо в голові й поняття. Консервування стає міцним лиш тоді, коли формулу частіше згадувать, повторювать.

Чи має ж учитель можливість услідити за тим, щоб кожна дитина правильно повторювала іменно ту формулу, яку вона вперше сама склала, не гублячи деяких слів і не добавляючи тих, які вона почує від товаришів?

А коли вчитель не має можливости доглянути, щоб кожна дитина що разу слово в слово повторювала свою власну формулу, то діти неодмінно позмішують власні вирази з виразами товаришів і що раз у них буде складаться нова формула, і вони не матимуть спроможности міцно й надовго її запамятати.

Отже, уникаючи цього, вчитель, після того, як більшість складе власні формуловки, вибирає з них найкращу, найвдатнішу, або з кількох складає одну найяснішу і наказує одному школяреві записати її на шкільній дошці, а решті—переписати в свої зшитки. Оте вже речення—формулу, як найкращу, неодмінно треба заучити дітям слово-в-слово назавше.

Зшиткам, в яких діти записують підібрані гуртом речення—формули, ми надаєм велике значіння.

Підручників спочатку зовсім не треба, бо вони лиш псують справу: привчають дітей не домірковуваться до всього власним розумом, а заглядать, „як то в книжці написано“. Навіть тоді, коли дітям даватиметься стільки матеріялу, що записать його вони не матимуть спромоги й мимоволі прийдеться користуваться готовим підручником, не слід зловживати ним. Він потрібен лиш аби по ньому пригадувати

те, про що раніше вчилося. Всякий же новий виклад, нові відомости повинні заучуватися перш за все з розмови, з бесіди [1]).

Одначе, коли я кажу, що не слід зловживати підручником, то це ще не означає, що його зовсім не треба. Не зловживати підручником значить: 1) доглядати, щоб діти не заглядали до нього під час нового викладу, 2) не вимагати, щоб діти складали свої формули словами підручника, 3) доглядати, щоб діти не заучували по підручнику й того, чого не розуміють, 4) вимагати, щоб діти виучене по підручнику вміли переказать і своїми словами і 5) не триматися сліпо рямців програми і тексту підручника і т. и.

Однак, це все не виключає потреби підручника, розуміється, коли він підходящий. У всякій науці є такі речі, які повинно завчити слово-в-слово, особливо дітям. Напр., хоч би й формуловки, що таке сім'я, господарь і т. и. Маючи на увазі, що память у дітей мняка, що мова у них не вироблена, що самостійне мишлення не розвинене і т. д., неодмінно треба намагатися, щоб такі формули були вивчені слово-в-слово на память.

Деякі досить важні історичні закони так само треба конче вивчити на память. А це можна зробити лиш часто їх повторюючи в підручнику.

До речі, про потребу заучування формул, а подекуди й цілих уступів з історії на память слово-в-слово.

В останні часи громадянство, а подекуди й учительство з перестраху перед безглуздим „зубрінням" кинулось у другу недоладність: стало скасовувать всяке вчення на память.

Не буду над цим довго спиняться, бо докладні відомости по цьому питанню можна найти в кожнім підручнику педагогики, а скажу лиш, коли дитина не заучує на память слово-в-слово формулу, то, незнаючи точної формули, не має й точного поняття; не завчивши формули слово-в-слово скоро забуває й поняття і не скористується з його ніколи; зо всієї науки „своїми словами" багато вилітає з голови і лишається лиш якийсь туманний спогад про щось неясне, розпливчасте. Навпаки, завчивши формулу на память слово-в-слово, хоч нехотя, хоч малосвідомо, вона має можливість пригадати її лехко і через кільканадцять літ, а пригадавши формулу, навіть механично, має

[1]) Сама наша назва „підручник" ясно вказує на те, що він мусить бути лиш під рукою, аби при потребі по ньому справлятися. Наша назва в даннім разі більш відповідно характеризує роль книжки, ніж російська—„учебник", яка наводить на думку, що по книзі треба вчитися.

спромогу пригадати й зміст її, а подумавши, зрозуміти й суть її, а це допомагає людині уясняти в житті ті чи инші історичні стосунки і зявища.

Отже краще, коли більше розумно заучених формул-законів лишиться в голові дитини, бо тим більше маємо надії, що з неї вийде свідома й тямуща людина.

Наука „зубрінням“ не розвиває, а наука „своїми словами“ не лишає надовго точних відомостей. Через те мусимо обидва способи розумно злучити до купи. Тому, всякі відомости спершу розтлумачуються, як слід; потім вкладаються у власно-прибрані речення-формули і, нарешті, ці речення-формули заучуються міцно на память слово-в-слово, це-б то майже „зазубрюються“. Кожу „майже“, бо таке заучування вже не буде безглуздим „зазубрюванням“ слів і літер, а заучуванням точної думки в точній формулі.

Скінчивши з виясненням поняття про сімю, вчитель звертає увагу дітей на значіння в ній власти хазяїна (господаря), на відносини членів сімї до нього і його відносини до них, на вагу його наказів, значіння спільної праці і т. и., цим самим викликає й утворює в них поняття про необхідні умови сімйового життя, найвищу власть в сімї, семйовий закон і т. и. і помагає формулювати ті поняття.

Все це робиться в живій розмові запитами про знайоме семйове життя, натяканнями, порівнаннями.

Учитель випитує; діти спершу згромаджують в купу всі свої відомости, а потім під керунком учителя розкладають їх на окремі купки; вибірають з них самі характерні; прибірають їм вислів і після того, як учитель затвердить найкращу формулу вислову, записують її на шкільній дошці та в зшитках і заучують на память.

Ознайомити дітей з поняттям про *семйовий закон*, найвищу власть сімї і т. и. потрібно зараз таки для того, щоб далі лехше було їм зрозуміти, що таке верховна власть, державний закон і т. и. Коли діти на сімї добре розберуть і вияснять стосунки господаря до членів сімї та навпаки, вагу сімйового закону і т. и., то тоді лехко ці поняття поширити до поняття про верховну власть, державний закон і т. и., звернувши лиш увагу на ріжницю в обсягу території їх панування.

Взагалі ми повинні триматися пр нціпа: близьке й знайоме повинно стати за ґрунт для чужого й невідомого. Тому то всіми відомостями про сімю ми повинні скористуватися так, щоб на них збу-

дувати всі дальші потрібні нам історичні поняття. Тому після сім'ї, діти таким же способом, як і попереду, під керунком учителя починають виясняти *що то за громада—село*, які характерні ознаки його то що. Вони констатують, 1) що одній сім'ї окремо в полі жити або в лісі погано, а тому люди живуть по кілька семей вкупі, хуторами, селами і т. и., 2) констатують, що село має відому спільну територію, 3) що в селі є такі справи, такі роботи (перелічити), які треба справляти гуртом, 4) що село має свою найвищу власть—схід, 5) що постанова сходу є закон для всього села і т. и. і 6) констатують, чим користне життя в селі, в сельській громаді.

Після цього йде порівнання відомостей про сімю з відомостями про село, звертається ува̀га на роль в сім'ї і в селі: 1) родинного звязку, 2) спільної мети, спільних інтересів, 3) спільної території, 4) спільної праці, 5) одної найвищої власти, 6) одних законів, яких усі повинні однаково слухатися, 7) користи від гуртового життя і т. и.

Далі вишукується ріжниця між сімею й селом, як формами громадського життя, по тим же пунктам.

Коли діти добре візьмуть собі в тямки, що таке сімя і що таке село і вмітимуть лехко виясняти ті чи инші стотунки людини з семею та селом, зрозуміють ролю цих способів гуртування в житті людини, тоді вже лехко перейти й до вияснення того, що таке „держава". Але для того, щоб ще ясніше викласти дітям схему державного механизму, не завадить ознайомить їх хоч в загальних рисах з тим, *що таке волость, повіт і губернія*.

Далі подаються відомости про те, хто в нас тепер *верховний володарь*, як він править державою і складає для неї закони. Тут таки слід коротенько сказати, які є верховні володарі по инших краях.

Зазначений шлях вияснення, що таке держава, ми вважаємо дуже користним, бо в такім разі діти ввесь час ідуть од лехкого й відомого до трудніщого й мало відомого поступово, працюючи над знайомим матеріялом; працюють з охотою; привчаються самостійно думати й спостерігати; привчаються самостійно втілювати свої думки у власноприбрані речення; підходячи до того самого предмету з ріжних боків, поглублюють свої відомости про нього і запамятовують їх надовго; не звикають до апатичного „зубріння". Оперуючи ввесь час над матеріялом з власного рідного життя, діти набираються до нього поваги, а бачучи його наукову вартість, привчаються не бігати за прикладами до „німця", а шукати їх коло себе і т. и.

Далі перед учителем завдання вияснити, *що таке національність*. Для цього він мусить іти тією самою стежкою, якою й раніше йшов. Він розпитує дітей, чи в кожній сім'ї всі однієї віри, чи одною мовою балакають, чи з однаковими звичаями живуть і т. и. Розуміється, що де нема руських, поляків, там можна починати з запитів про село—чи всі в селі однієї віри, одною мовою балакають, однаково вдягаються і т. и. Цим звертається увага на те, що хоч всі в однім селі живуть, а не одної віри, мови, звичаїв, не до одної сільської громади навіть належать. Для прикладу беруться ті нації, які є в селі. Учитель запитує, чим „наші люде" відріжняються од евреїв, поляків, руських, циган; чим евреї відріжняються од поляків та руських і т. д. Нарешті підраховуються й записуються, чим взагалі евреї відріжняються від поляків, поляки від руських і т. д. і робиться висновок, що ті риси, якими вони відріжняються одно од другого, то риси, кожної окремої національности, а звідціля вже висновується й формула, що таке національність.

Позаяк з одного боку, вияснення тих ознак, які поділяють людей по національностях дуже трудне, а з другого боку—таке вияснення при вивченні історії однієї нації неодмінно потрібне, то тут треба вжити всіх засобів, які так чи инакше цьому сприяють і які вчитель для цього вигадає. З досвіду нам відомо, що діти скоро навчаються відріжняти одну національність від другої по мові людини. Тяжко лиш там, де зрусіфікований або зпольщений елемент, але й такі перешкоди по розрішенню кількох відповідних запитань учителя скоро поборюються.

Вияснивши, що таке національність взагалі, учитель знов випитує, чим відріжняються „наші люди" од евреїв, поляків, руських і, довівши, що „наші люди" відріжняються од поляків, евреїв, руських тим самим, що поляки од евреїв, евреї од руських і поляки од руських, цим самим наводить дітей на думку, що й „наші люди" складають окрему національність, бо відріжняються од инших національностей тими ж рисами, якими ті ріжняться проміж собою. Нарешті подається й *національна назва* „наших людей".

Після цього діти вже про кожне зокрема знатимуть, що таке держава і що таке нація, але їм ще подекуди не ясно буде, як же стосується держава до національсти і, навпаки, національність до держави. Тому далі вчитель і повинен вияснити ці стосунки теж на попередніх прикладах. Своїми запитами він звертає увагу на те, що часом люди хоч і живуть в одній хаті, слухаються одного хазяїна.

навіть спільно працюють, а все ж таки не складають сімї (знайомі, сусіди, кватиранти, наймити); так само і в селі не всі мешканці одного села складають одну сільську громаду, одно село. Для зясування цього вчитель приводить кілько відомих дітям прикладів (часом по теріторії двое сел зливаються, часом село завдяки великій території поділяється на дві громади, а також і не всі мешканці села однієї нації, є й евреї, у яких своя громада і т. и.) і цим викликає у дітей розуміння, що инколи недохватка якоїсь однієї ознаки, або якась одна залишня не дозволяють нам уже вважати відому нам річ тим, чим мали вважати з першого погляду. От же й висновок: хоч в державі всі люди слухаються одних законів, а все ж не складають однієї національности, бо між тими людьми є такі ріжниці, які не допускають до цього.

Щоб виробити в дітях *загальне поняття про історію*, учитель наказує, наприклад, дітям розпитаться дома: коли вони родились, хто їх доглядав, на якім році почали говорити, чи не слабували коли часом, що робили ввесь час до поступлення в школу, як почали ходити до школи і т. и., а також пригадити і самим, що вони памятають з свого життя, а потім все це росказать йому в школі. На другий раз наказує роспитаться про життя батька, матері, баби або діда; потім довідатися взагалі про життя сімї.

Для цього радить: 1) *розпитавшись* у батьків та *розглянувши поминальні (панахідні) граматки* дізнаться, чи й раніш з стількох душ складалась сімя, як тепер, чи збільшилась, чи зменшилась;

2) розпитавшись і *оглянувши старі межі*, дізнаться, чи завше семя посідала однакову площу поля, городу і т. и.;

3) *переглянувши старі і нові речі* в дворі, коморі, на горищі і т. и., (вози, плуги, коси то що) довідатися, з чого сімя раніш жила;

4) довідаться, чи завше жила сім'я в одній хаті і чи однаково було будівель в дворі, *розшукавши і оглянувши руїни, горбища то що;*

5) як хто зуміє, довідаться: а) чи попереду сім'я жила заможніше, чи тепер і чому, б) хто раніш хазяйнував, в) чи попередній хазяїн порядкував, чи теперішній і т. и.

Ми певни, що діти з цікавістю дошукуватимуться до всього потрібного і з великою охотою росповідатимуть учителеві про те, чого дізнались. Тут учитель вперше подасть їм *термін історії*, скаже, що все, що вони про себе оповідають є їхня історія. Таким самим способом під керунком учителя діти повинні дізнаться і про історію села. Але тут ще діти випитують у родичів, чи нема й якої пісні

про рідне село *). Далі вчитель робить екскурсію з дітьми на де-які руїни хат, церкви, на могили, кладовища, вишукуючи там такі старовинні речі, які подавали-б ті чи инші відомости про давнину (вишукавши або викопавши при дітях таку річ, вчитель повинен запитувати, про що саме вона свідчить); веде дітей в поле аж до межі з полями сусіднього села, придивляючись, чи ця межа не мінялась; розпитує, чи в тім селі так само балакають, як і в рідним, чи нема яких відмін в словах або в вимові, а між иншим запитує й про те, чи можна на ярмарку пізнати, хто з якого села (відмінні слова, вимова, вбрання і т. и.). Крім того, вчитель мусить роздобути які-небудь старі грамоти (в росправі, волості, в церкві або у приватних особ) про данне село і дать їх дітям прочитать або, як діти не втнуть, то прочитать їх самому для дітей.

Всіми наведеними засобами вчитель поможе дітям утворити поодинокі поняття про історію: а) кожної окремої дитини, б) сім'ї дитини, і в) села, в якому дитина живе, а на підставі цих поодиноких понять систематичними запитами, доведено дітей до утворення розуміння і *поняття, що таке історія взагалі.*

Переказуючи свої відомости про себе, про сімю та про село, діти самі помітять, що в світі все міняється то на гірше, то на ліпше. Отже завдання вчителя в кожнім такім випадку довести дитину до *зрозуміння, які причини міняють життя на ліпше, а які на гірше,* і що треба було б робити в тім чи иншім випадку, щоб переміна не пішла на гірше, а на ліпше. Так само розбіраються відомі дітям причини й їх наслідки в житті рідного села, а нарешті вчитель наводить дітей на зрозуміння, що держава, як спілка людей, має багато однакових з сімею та селом умов життя, а тому й життя держави повинно міняться через ті самі причини і з такими самими наслідками, як і в селі та сімї принаймні в тих межах, в яких держава має з селом та з семею однакові умови життя. А як державу складають кілька національностей, то і життя кожної національности йде таким самим шляхом, як державне, сільське та сімйове.

Зрозумівши з прикладів, яка користь з того, коли знаеш і не забуваеш власного життя (своїх помилок та добрих вчинків), життя сімї та села, діти сами дійдуть до розуміння, *для чого потрібно знати історію рідного народу.*

*) Пісні про окремі села трапляються досить часто, особливо дражливі, в яких одно село висміює сусіднє, при чім зазначаються й характерніші прикмети даннього села, його мешканців то що.

Дізнавшись про історію окремих людей (себе, батька, матері), сімї та села з людських переказів, пісень, записів, з поміченої відміни в словах та вимові, з огляду старовинних річей та руїн,— діти самі зроблять висновок, що й про історію рідного народу можна довідаться тим самим же шляхом, то-б-то: 1) з переказів, 2) народніх пісень та оповідань, 3) стародавніх одмінних слів, 4) старого писання, 5) розгляду старих меж, 6) розгляду руїн, 7) розгляду старих річей, 8) роскопок і т. и. Таким способом діти самі довідаються про джерела історії.

Вчитель лиш підвердить їх висновки.

Перед тим, як почать ознайомлювання дітей з рідною історією, вчитель мусить *ознайомити їх з картою;* попереду з планом кімнати, в якій діти вчаться; потім всієї хати, двору і тієї вулиці села, на якій стоїть ця хата. Поруч з цим діти повинні самі складати плани класної кімнати, хати, двору й вулиці. Далі діти знайомлються з картою самого села, села з належними йому полями, лісами і т. п., з картою волости, повіту, губернії і держави, а нарешті з картою сучасного оселення рідної національности. Для вивчення ж рідної історії потрібно мати кілька карт, в залежности від тих змін, які були в території оселення рідної нації.

Що до самого ознайомлення дітей з характернішими рисами історії рідного народу, то памятаючи, що маємо діло з дітьми, на яких сухий переказ не зробить жадного враження, мусимо подбати про таку *форму і зміст викладу*, які глибоко захоплювали б і дитячу душу, і легко вкладалися б в дитяче розуміння, і надовго лишалися в їхній памяті. Що до цього, то ми, українці, поставлені в значно кращі умови, ніж инші народи, бо маємо те, чого инші народи або зовсім не мають, або мають дуже мало: ми маємо народню історію, складену самим народом з щиронаціональним характером. Це—*народні оповідання та народні пісні про старовину.*

Правда, народніх оповідань ще мало зібрано, але ж це не означає, що їх більше не можна зібрати, і ми певні, що збірання таких оповідань способом, який нижче наводимо, в великій мірі прислужиться дітям до свідомого вивчення рідної історії.

Що ж до пісень, то чи есть *легша й цікавіша форма*, ніж пісня для зрозуміння і вивчення на память слово в слово на довгий час тих чи инших відомостей з рідної історії?

Пісню складав народ „не мудрствуя лукаво", а щиро, просто й безпосередне виливаючи в ній те, що відчувала душа народня. В ній

він так доступно змалював своє життя, що й мала дитина легко зрозуміє, про що оповідає пісня; своєю простою, широ-народньою мовою, виразно зазначеною ідеєю, реально художніми картинами минулого— вона однаково зрозуміла як старому, так і малому. Музичний же розмір сам собою, надовго вибиває в памяти текст пісні, особливо, коли цьому ще й допомагає заучування мелодії.

З наведеного видко, що *найкращий підручник рідної історії— це народні оповідання та пісні.*

Відповідаючи формою та змістом душевним та розумовим силам дитини, оповідаючи про минулі часи і побут народу, вихваляють кращих синів народу, що з безмежної любови поклали життя за долю його, пісня не тільки *будитиме любов до рідного краю*, а й усвідомлюватиме її, *розбуджуватиме в новому поколінні свідому повагу до всього рідного, розвиватиме чуття національних гордощів;* разом з тим, подаючи кращі зразки народньої творчости, пісня *виховає в дітях загальний смак до прекрасного, розвине естетичне почуття*, а подаючи зразки художніх музично-картинних зворотів мови та окремих слів, в великій мірі *поможе дітям виробити чисту не попсовану мову.*

А це все не аби який плюс; тим більше, що в таким разі матимемо матеріял з прирожденного джерела творчости народньої душі.

З другого ж боку такий шлях буде й паралельним тому, яким діти дізнавалися про історію сімї та села, а це теж має свою рацію.

Що ж до самого плану, то, не маючи на меті викладати дітям систематичний курс, а лиш бажаючи поки що ознайомити їх з характернішими рисами історії рідного народу, думаємо, що краще *починати ознайомлення з тим, наслідки чого яскравіше помітно в сучаснім житті.* Знаходячи матеріял про старовину серед своїх родичів та односельців, діти тим більше зацікавляться і лекше їм буде звязати минуле з сучасним. Для цього ми радимо починати не з перших часів оселення славян на Дніпрі, як звичайно робиться, але вибравши тільки те, що найяскравіше характеризує історію українського народу, починати з того, що відоміше й тепер серед народу.

Ми радимо спинитьсяя власне на таких характерностях нашої історії: 1) доісторичний та княжий час, 2) татарщина, 3) польщизна, 4) козаччина взагалі, 5) хмельнищина, 6) гайдамаччина, 7) панщина, 8) чумаччина і т. п.

Про кожну таку історичну добу або характерну рису треба *подавати лиш головніші відомости*, але пильнувати, щоб вони були добре розтлумачені і міцно засіли в дитячих головах.

Робиться це завше *по певному планові*...

Скажемо, треба вияснить і навчити дітей розуміти, що таке панщина. За кілька день наперед вчитель наказує дітям розпитаться на селі, хто і що там знає про панщину, а також списати у односельчан ті пісні, в яких вони співають про панщину. Я певен, що в призначений день діти принесуть стільки цікавого матеріялу (дідівських спогадів, переказів, народніх оповідань, пісень і т. и.), що вчителеві навряд чи й доведеться що-небудь од себе додавати. Його роль зведеться тільки до того, щоб керувати чергою переказів та ставити нарешті систематичні запитання з приводу переказаного. Характер цих запитань, приблизно, може бути такий: 1) хто за панщини старшинував над людьми в селі, призначав роботу, судив, карав і як карав, оддавав в москалі, дозволяв будуватися, дружитися і т. и., 2) на кого люди робили? 3) чи багато робили? 4) чи мали власну землю, хату, воли, корови і т. и.; 5) що мали своє? 6) чи багаті були люди? 7) чим промишляли, з чого жили? 8) як обробляли землю? 9) що сіяли? 10) чи торгували й чим? 11) чи вчили дітей, де і як? 12) чи тяжко жилося? 13) чому тяжко? 14) чи не тікали люди? 15) яка доля втікачів і т. д.

Спершу діти відповідають словами, а потім під доглядом вчителя записують відповіді в своїх зшитках і заучують уже на память (для переказу) в тім порядкові, в якім списано. Також з всіх пісень про панщину, які принесуть діти, вчитель вибірає кращу, її всі переписують і заучують слово в слово, хоч без мотиву. Без мотиву, розуміється, тоді, коли вчитель сам його не знає, або взагалі не вміє співати.

Дуже бажано, щоб вчителі на Вкраїні вміли співати. Там, де народ вславився на весь світ своєю піснею, бажано, щоб і вчитель умів співати, знав і розумів народню пісню і дітей цьому навчав.

Цікаві спогади, перекази та народні оповідання вчитель записує собі в книжку (пригодяться на другий рік йому), надзвичайно як цікаві наказує і дітям списати та вивчити.

Таким самим способом збираються дітьми на селі і системазуються в школі відомости про татарщину, козаччину, польщину, хмельнищину, гайдамаччину, чумаччину і т. и. Коли відповідних пісень

діти не приносять, то вчитель повинен сам їх підібрати й дати дітям записать та вивчити з ними.

Такими піснями ми вважаємо:

I. Про княжі часи.

(Збірник „Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова", т. I і II. Київ, 1873 р.)

1) Ой там під вербою збиралась рада, хлопців громада.
2) Воротар, воротарчику!
3) Ой рано, рано куроньки запіли!
4) Пан перебераченько.
5) Ой як бе та й бе на царів-город.

II. Про Хмельниччину, козаччину, польщину, татарщину та туреччину.

(Збірник „Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова". Том перший).

1) З суботи на неділю заказали на війну—ст. 27.
2) Князь Роман—ст. 38.
3) За річкою вогні горять, там татари полон ділять—ст. 75.
4) У святу неділю не сизі орли заклекотали (дума)—ст. 88.
5) В Парнграді на риночку та не Байда горілочку—ст. 145.
6) Козак-Голота—ст. 168.
7) Дума про Самійла Кішку—ст. 208.
8) Дума про Марусю Богуславку 230.
9) Клала царица, вельможна пані, Чорнее море проклинала—ст. 245.
10) Ой три літа, три неділі минулося на Вкраїні—ст. 270.
11) Зажурилась Україна, що нічим прожити—ст. 274.
12) Та й чую загадано та заповідано усім козаченькам—ст. 314.

Другий том:

1) Із день годинки, як стала трівога на Україні (про Хмельницького та Вараб аша)—ст. 8.
2) Чи не той то хміль, що коло тичини вється (про Жовті води)—ст. 18.
3) Ой озветься пан Хмельницький (Корсунське бойовище)—ст. 36.
4) Засвистали козаченьки в похід з полуночі—ст. 38.
5) Не дивуйте добрі люди (про Перебийноса)—ст. 39.
6) Повіяли вітри всі буйні—ст. 48.
7) Ой що то за хижка там на виріжку (облога Збаража)—ст. 54.

має змогу лекше й швидче пригадити всі ті місцевости, городи й села, через які Хмельницький проходив.

Найкраще, коли мапа пристосована для вивчення тільки однієї якої-небудь події або епохи. В противному разі, коли на мапі багато всяких відзнак, увага дітей розпорошується і тоді їм за дрібницями важко найти головніше.

Написи, відзнаки й фарби на мапах повинні буть яскраві, помітні.

Перше ніж показувать друковану мапу учитель що разу мусить на шкільній дошці крейдою накреслить все, що треба запримітить на мапі.

Робиться це в міру росказування або читання. Росказується, наприклад, про походи Хмельницького. Учитель спершу накреслює крейдою контур Чорного моря, Дніпра, Дністра, Балтійского моря й Вісли—головні ріки території України й Польщі; далі відзначає Запоріжжа, Київ, Львів та Варшаву—головніші пункти подій за часи Хмельниччини. Після того росповідає про походи і, як тільки згадує про яке місце, зараз відзначає його на „крейдяній" мапі. Говорить, наприклад, про Кодак—одзначає на мапі, де саме був Кодак; говорить про Жовті Води—накреслює смужку цієї річки і т. и.

„Крейдяну" мапу треба накреслювать для того, щоб як найбільше скупчить увагу дітей на тім, що саме потрібне, бо як зразу виставить дітям друковану мапу, то очі їх розбіжаться й за дрібницями не помітять того, що треба, а забють память тим, що зовсім не потрібне.

Скінчивши росповідать урок, учитель спершу випитує дітей по крейдяній мапі і тільки після того чіпляє на дошку друковану та й закликає дітей порозшукувати на ній ті місця, про які оповідається в історії і які він означив на крейдяній мапі.

При повторюванні уроків треба заохочувати дітей малювать крейдою мапи і відзначать на них потрібні місця.

Словами не можна так яскраво й правдиво показать дітям старовинні речі, як малюнком. Ніякі оповідання не змалюють в їхній уяві так правдиво, скажемо, княжу одежу, як малюнок. Через те самі малюнки стають необхідною підмогою при навчанні історії. Вони часто роблять на дитячу душу дужче враження, ніж слово; глибше врізують в дитячу память потрібний матеріял.

Малюнки, як і мапи, треба одбірать такі, на яких нема нічого зайвого. Тільки те, що треба для урока. Инакше—увага дітей розіб-

еться на инші речі, змальовані на тім самім малюнкові, і по-за тими другорядними речами зблідне образ як раз того, про що мова йде.

Малюнки треба вибірать великі, з яскравими фарбами і неодмінно художні (мистецькі). Бо який-нибудь малюнок тільки збиває дитячу уяву з пантелику, дає їй неправдивий матеріял і т. п. Погані малюнки не тільки не користні, а навіть шкодливі, бо збивають дітей з правдивого розуміння минулого.

Поруч з великими малюнками, які навмисне виробляються для шкіл, можна добре користуваться художніми альбомами, а також почтовими картами, листівками.

З карток найлекше скласти найповніщий альбом малюнків на історичні теми. Це дешевше обходиться, ніж инші альбоми, і придатніще для всякої школи.

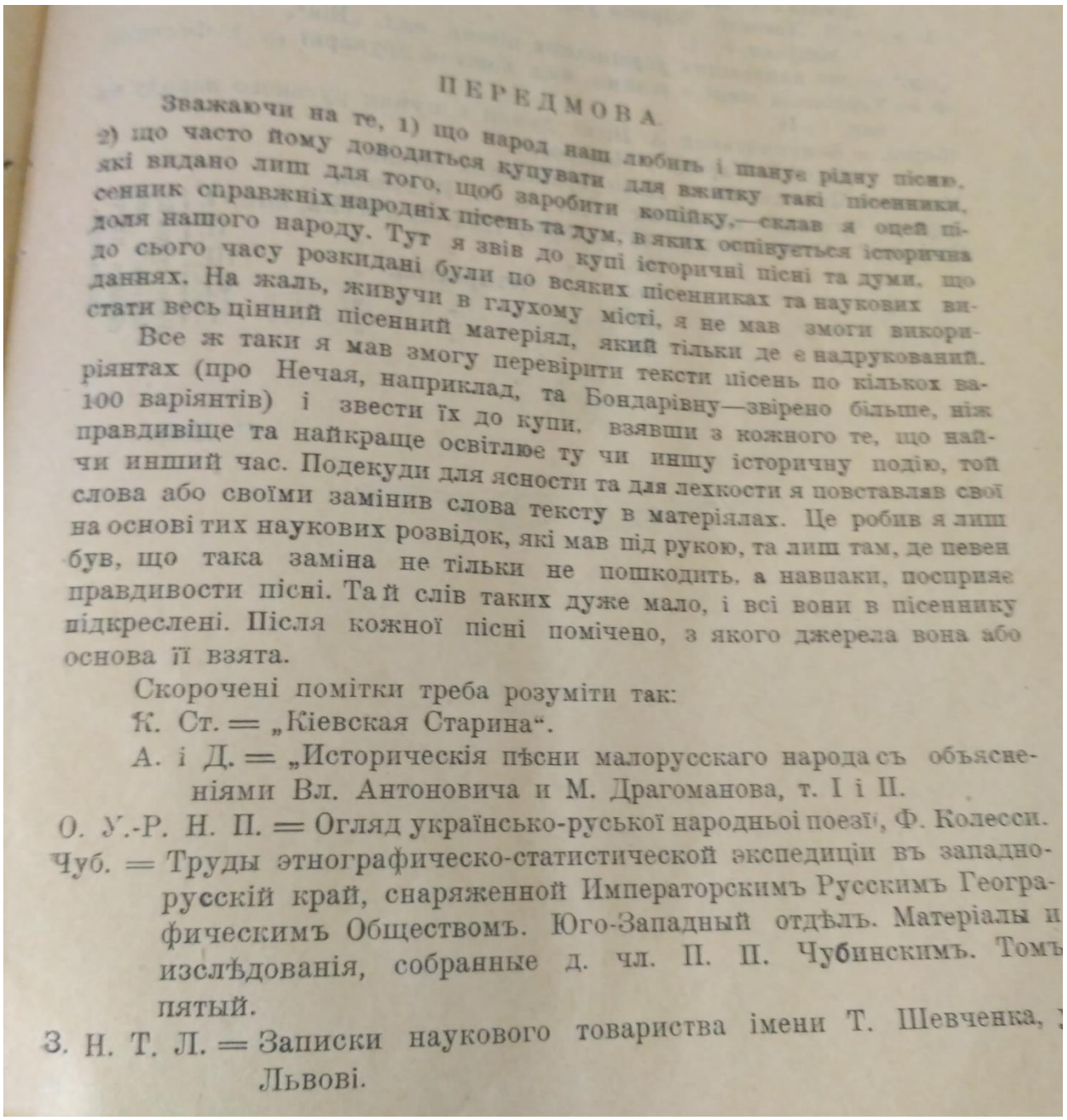
Малюнки, якими намічено покористуваться для уроків, не треба чіплять на стіну доти, доки їх не розглянено на уроках. Діти знехнувши зразу всього, як слід, вони часто не зрозумівши або й перекрутивши зміст малюнка, звикають неправдиво розуміти те, що там змальовано. Отже щоб цього не траплялось, щоб не доводилось пізніще виправлять те, неправдиве розуміння, яке складається у дітей через недогляд учителя, треба кожен малюнок показувать дітям в свій час; тоді саме, коли вони вже добре підготовлені до його зрозуміння. Малюнок треба показать і розтлумачить. Тоді тільки діти зрозуміють його, як слід. Малюнок, який показуеться дитині вперше, робить на неї дужче враження і глибше врізуеться в її память. Тільки після урока малюнок чіпляеться на стіну назавше або хоч на скілько день.

Кінчаючи короткий огляд способів навчання дітей історі, ми мусимо признать, що найголовніща причина успіху цієї науки лежить не в тих чи инших способах навчання, а в відносинах учителя до самого предмету науки. Коли учителем керуе гаряча любов до народу, до його минулого, до нашої мило поетичної старовини; коли учитель на уроках стае не тільки перекажчиком минулого, а натхненним співцем слави його; коли він своїм оповіданням запалюе в дитячих душах на все життя невгасимий вогонь любови до рідного краю, до рідної старовини, до свого люду,—тоді він, не зважаючи на всі його методичні хиби, найкраще робить своє діло. Коли ж в душі його тільки ворушиться холодне бажання сумлінно виконать свій обовязок, не погрі-

шить проти методики, то як би він не старався, яких би способів не підбірав, ми не певні, що він зуміє запалить хоч одно дитяче серце щирою любовю до свого краю, до свого люду.

А коли цього не буде, то нема із-за чого й дітей приневолювать, нема із-за чого марнувать їх кращі часи молодощів.

Завдання учителя історії не в тім, щоб напхать дитячі голови історичною січкою, а в тім, щоб запалить їх любовю до своєї нації. А любов викохується тільки любовю.

ПЕРЕДМОВА.

Зважаючи на те, 1) що народ наш любить і шанує рідну пісню, 2) що часто йому доводиться купувати для вжитку такі пісенники, які видано лиш для того, щоб заробити копійку,—склав я оцей пісенник справжніх народніх пісень та дум, в яких оспівується історична доля нашого народу. Тут я звів до купи історичні пісні та думи, що до сього часу розкидані були по всяких пісенниках та наукових виданнях. На жаль, живучи в глухому місті, я не мав змоги використати весь цінний пісенний матеріял, який тільки де є надрукований.

Все ж таки я мав змогу перевірити тексти пісень по кількох варіянтах (про Нечая, наприклад, та Бондарівну—звірено більше, ніж 100 варіянтів) і звести їх до купи, взявши з кожного те, що найправдивіще та найкраще освітлює ту чи иншу історичну подію, той чи инший час. Подекуди для ясности та для лехкости я повставляв свої слова або своїми замінив слова тексту в матеріялах. Це робив я лиш на основі тих наукових розвідок, які мав під рукою, та лиш там, де певен був, що така заміна не тільки не пошкодить, а навпаки, посприяє правдивости пісні. Та й слів таких дуже мало, і всі вони в пісеннику підкреслені. Після кожної пісні помічено, з якого джерела вона або основа її взята.

Скорочені помітки треба розуміти так:

К. Ст. = „Кіевская Старина".

А. і Д. = „Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I і II.

О. У.-Р. Н. П. = Огляд українсько-руської народньої поезії, Ф. Колесси.

Чуб. = Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ пятый.

З. Н. Т. Л. = Записки наукового товариства імени Т. Шевченка, у Львові.